

DICTATUUR IN OPMARS

DE WET ALS DEKMANTEL
DE NACHT DER LANGE MESSEN
EINDE VAN DE HOUTEN TITAAN
LIEVER KANONNEN DAN BOTER
MICKEY MOUSE IN HET BRUINE HEMD
VOORPORTAAL VAN DE GASKAMERS

2

Nadat Duitslands kersverse rijkskanselier Adolf Hitler op bekwame wijze gebruik had gemaakt van de opschudding over de Rijksdagbrand om de invloed van de politieke partijen uit te schakelen en de betekenis van het parlement tot nul te reduceren, stonden hem in de eerste plaats twee doelen voor ogen om zijn regime voldoende stevig te vestigen: het verkrijgen van de steun van het leger en het veroveren van de absolute politieke macht.

Het bereiken van deze beide doelen kostte hem weinig meer dan een jaar. In de zomer van 1934 wist hij, met behulp en zelfs op initiatief van zijn niets en niemand ontziende secondanten Himmler, Heydrich en Goering (die elk weer met hun sinistere machinaties hun eigen doelen nastreefden), door de *Röhm-Putsch* het leger te compromitteren en aan zich te verplichten; de dood van Hindenburg — nauwelijks een maand later — verschaftte hem de gelegenheid om ook diens ambt aan zich te trekken: hij werd *Führer und Reichskanzler* beide. De periode van de *Machtergreifung* was beëindigd, de dictatuurstaat eerst thans volledig gevestigd.

Het proces van 'gelijkschakeling' van het hele politieke en maatschappelijke leven was op dat moment al in volle gang. Een beeld van wat de Hitler-dictatuur reeds in de jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog voor Duitsland en de Duitsers ging betekenen, wordt in deze aflevering verder onthuld: de ontwikkeling van de *Wehrmacht* uit het door het verdrag van Versailles toegestane beroepslegertje van 100.000 man tot een moderne, goed geoefende en uitstekend bewapende miljoenenstrijdmacht; de inschakeling van dat leger in de politiek van machtsvergroting en gebiedsuitbreiding; de economische en sociale gevolgen van deze ontwikkeling; en de systematische indoctrinatie van het Duitse volk, gepaard met het propagandistisch 'verkopen' van dit nationaal-socialistische land aan het buitenland.

Verschillende andere aspecten treft u hier nog niet aan. Maar wél het begin van wat enkele jaren later zou uitlopen op het gruwelijkste drama dat de wereld gekend heeft: de koelbloedige en systematische moord op zes miljoen mensen.

Hoe het mogelijk was dat de wereld dat alles zag en liet gebeuren, en niet in staat bleek tijdig in te grijpen, is een probleem dat in de volgende aflevering aan de orde komt.

A.H.P.

DE WET ALS DEKMANTEL

PROF. DR. K. D. BRACHER

In minder dan twee jaar — 30 januari 1933/ augustus 1934 — heeft het nationaal-socialisme in Duitsland de overwinning behaald en heeft een totalitair regime er ingang gevonden. In de zomer van 1933 was het éénpartij-systeem al volledig verwezenlijkt. Als men dit vergelijkt met de gebeurtenissen die tien jaar eerder in Rusland tot het totalitaire regime hadden geleid, valt het verschil duidelijk op. De vestiging van de bolsjewistische macht verliep bijna even snel, maar geschiedde door middel van een gewelddadige staatsgreep; bovendien is pas na jaren de revolutionaire dictatuur van de raden overgegaan in de totalitaire dictatuur van Stalin. En het Italiaanse fascisme is het pas na zes jaar gelukt de oppositie definitief te verslaan en de dictatuur van één partij te verwezenlijken; maar zelfs toen nog niet zo 'volkomen' als in het Derde Rijk van Hitler. Terwijl Hitler ook formeel alle staatsmacht in handen had, bleven naast en boven Mussolini de koning en de monarchie bestaan.

De sleutel tot de aard en het verloop van de nationaal-socialistische machtsovername ligt in de leuze: legale revolutie. Nationaal-socialistische zegslieden legden vanaf het begin de nadruk op het feit dat de regeringsovername van Hitler weliswaar het begin van een revolutie betekende, maar dat het ging om een legaal, in het kader van de grondwet verlopend proces. De betekenis van deze tactiek, die meer dan een propagandatruc was, is zéér belangrijk. Deze tactiek heeft ieder verzet van juridische, politieke of geestelijke aard zeer moeilijk en volgens velen zelfs praktisch onmogelijk gemaakt.

Hitler hield zich consequent aan de legale revolutie, ondanks de ongeduldige revolutionairen in de partij en de SA, hoe zwak en uitzichtloos zijn positie in het kader van de parlementaire democratie ook mocht lijken. De afkeer die de Duitse bevolking van een openlijke revolutie had, bood Hitler echter tegelijk een nieuwe mogelijkheid, waar hij tenslotte gebruik van gemaakt heeft via een dictatuur van de president. Twee zwakke punten in de grondwet van Weimar maakten dit mogelijk. Op de eerste plaats meenden de meeste rechtsgeleerden dat de grondwet de mogelijkheid niet uitsloot te worden uitgehold op grond van haar eigen bepalingen. Dat gebeurde ook reeds sinds 1930 en het bereikte in 1933 zijn

voltooiing met de Rijksdagbrandverordening en het geven van volmacht aan Hitler. De NSDAP behaalde echter nooit veel meer dan één derde van de zetels in het parlement (zomer 1932). De legale weg door een parlementaire meerderheid bleef daardoor toch versperd. De verkiezingen in november 1932 brachten zelfs een achteruitgang van de NSDAP-aanhang aan het licht. En juist hierin lag het tweede zwakke punt van de grondwet en de regeringsvorm van Weimar: namelijk de mogelijkheid van een regering van president en kabinet tegen het parlement in, met behulp van de presidentiële dictatoriale volmachten. Oorspronkelijk was deze mogelijkheid bedoeld ter bescherming van de democratische orde tegen de radicale pogingen een revolutie te ontketen na de Eerste Wereldoorlog, maar ze kon natuurlijk voor het tegendeel worden gebruikt!

De wereldcrisis heeft de mogelijkheden van deze afbraak van de democratie snel verwezenlijkt. Bij alle onderhandelingen over en weer bleef altijd Hitlers voornaamste eis, als hoofd van een presidentiële regering met de bijzondere volmachten van artikel 48 te kunnen regeren. Door deze zwakke plek in de grondwet van Weimar is Hitler nadrukkelijk 'legaal' aan de regering gekomen. En nu pas begon de vestiging van het regime, de *Gleichschaltung*, en de uitschakeling van alle oppositie. De legaliteitstactiek ging samen met de strategie van de revolutie. Daarbij werd gebruik gemaakt van een tweede toverwoord waardoor de geesten in de war gebracht werden, namelijk de officiële leuze 'nationale revolutie'.

Sinds de herfst van 1929 was het de tactiek van Hitler geweest om in een nationale oppositie van rechtse partijen steun te zoeken bij de industriëlen, het leger en de grootgrondbezitters, teneinde zo de republiek ten val te brengen. Tijdens de jaarwisseling 1932/1933 aanvaardde Hitler gretig het aanbod van Von Papen om het verbond te vernieuwen, daar nu ook de conservatieven bereid waren zich te schikken onder een door nationaal-socialisten geleide regering. Von Papen, Hugenberg, de Duits-nationalen, de *Stahlhelm* en de achter hen staande industriëlen en landjonkers gaven Hitler zijn kans.

De programmatische vermomming van de nationaal-socialistische ambities door een boven de partijen staande 'nationale revolutie' bood een prachtige dekmantel voor de doorvoering van de legale revolutie. Dat bleek al meteen toen men overging tot het

vormen van het kabinet.

Naast drie nationaal-socialistische ministers stonden acht conservatieven, maar de nazi's kregen buiten de functie van vice-kanselier ook de zeer belangrijke portefeuilles van defensie, economie en buitenlandse zaken. Bovendien meenden zij zeker te zijn van de steun van president Hindenburg en van het leger. Naar buiten leek het dus op een coalitiekabinet waarin de nationaal-socialistische ambities zeker ingedamd konden worden. Tegen een conservatieve criticus verklaarde Von Papen rondit: 'Maar wat wilt u dan? Ik heb het vertrouwen van Hindenburg. Binnen twee maanden hebben we hem (Hitler) in de hoek gedreven.' Maar in werkelijkheid waren het niet de nationaal-socialisten, maar hun partners, de zelfbewuste conservatieven, die in de hoek gedreven werden. Nog voor de beëindiging van de regering der 'nationale concentratie' op 30 januari was het overwicht van rijkskanselier Hitler al gebleken. In tegenstelling tot zijn partners wist hij wat hij wilde: toen hij tegen het verzet van Hugenberg in opnieuw de ontbinding van de Rijksdag doorzette, was het front van niet-nationaal-socialisten al doorbroken. De Duits-nationale partners hadden op hun prestige en hun invloed op de economie, de maatschappij en het leger vertrouwd, maar zij vergisten zich. Het bleek dat het bezit van het rijkskanselierschap en het ministerie van binnenlandse c.q. constitutionele zaken in het rijk (Frick) en in Pruisen (Goering) voldoende was om de legale revolutie praktisch zonder de collega's in het kabinet te doen plaatsvinden en om de nationale revolutie snel in een nationaal-socialistisch regime om te smeden. Daarbij bleek de nieuwe minister van defensie Blomberg zeer vatbaar te zijn voor de nationaal-socialistische verleidingskunst en haar beloften aan het leger om te gaan bewapenen. In een serie noodverordeningen op grond van het fatale artikel 48, waartoe Hindenburg zich door Hitler liet misbruiken, werd reeds in de eerste vier weken, dus in februari 1933, de machtspositie bereikt van waaruit de nationaal-socialisten het openbare leven vrijwel konden beheersen.

Dit gebeurde echter niet zonder schending van de wet. Met een onwettige verordening verkreeg Goering op 6 februari 1933 praktisch de volledige controle over Pruisen. Daarna volgde de beperking van de vrijheid van drukpers en vergadering. Vóór alles werd echter de affaire van de Rijksdagbrand misbruikt voor opschorting van de grond-

Hitler in 'legale vermomming',
hier samen met Von Papen en Blomberg (r.)
in maart 1933.

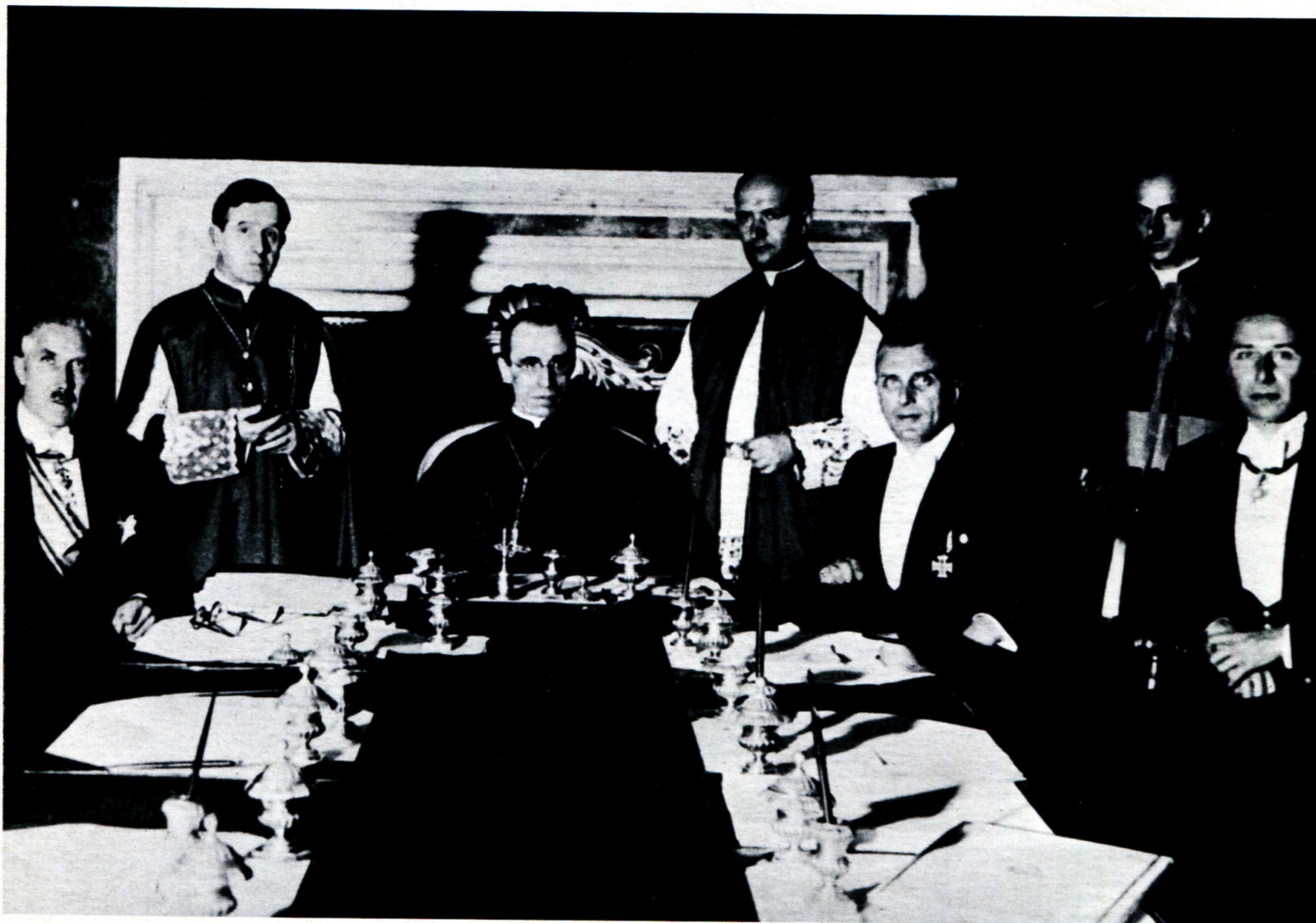
rechten. Daarmee was het Derde Rijk gedurende twaalf jaar op een permanente uitzonderingstoestand gegrondvest.

Een schijn van wettigheid bleef bewaard doordat de rijkspresident, de ministers, de regeringen der deelstaten, de partijen, de vakverenigingen en de rechtbanken zich niet krachtig verzetten tegen deze pogingen om de macht over te nemen. En dat was nu juist de functie van de façade van de nationale revolutie in die eerste weken. De conservatieve partners van Hitler hebben ondanks massale bewijzen van het tegendeel meegewerkt om deze fictie in stand te houden totdat zij in feite eind maart en definitief in juni 1933 uitgerangeerd waren.

Grote was bijgezet. Hindenburg en zelfs de kroonprins waren aanwezig. Velen geloofden nog dat Hitler een instrument kon zijn voor herstel van een sterk gezag in Duitsland of wellicht van de monarchie.

Maar twee dagen later reeds scheurde de sluier voor de werkelijkheid van de nationaal-socialistische greep naar de macht. Ook de burgerlijke partijen van het midden waren zo ingeschrumpeld en door het nationale appél zo onder druk gezet, dat zij hun toestemming voor de 'machtigingswet' meenden niet te kunnen weigeren. Met deze daad van de driewintigste maart 1933 stond de Rijksdag aan de regering de volledige wetgevende macht af. Alleen de linkerzijde verzette zich.

gingswet lag in deze 'legalisering' van de dictatuur. In werkelijkheid was de machtigingswet net zo weinig legaal als de arrestatie van een groot aantal Rijksdagafgevaardigden van de linkervleugel, of als de aanwezigheid van de SA in het parlement. In strijd met de wet waren ook de daarop volgende schending van alle beperkingen van de machtigingswet en de groteske verlenging van de bevoegdheden die Hitler in 1937, 1941 en 1943 aan zichzelf toestond. Hij heeft er ook nooit aan gedacht zijn belofte na te komen en door een nationale vergadering een nieuwe grondwet op te laten stellen. Terwijl de grondwet van Weimar nooit werd opgeheven, bleef het Derde Rijk van het begin tot het einde ge-

Süddeutscher Verlag

Zo heeft het misverstand van de legale revolutie zich dus pas door het misverstand van de nationale revolutie volledig kunnen ontwikkelen. Na 30 januari viel het hoogtepunt van de nationale revolutie in maart 1933. De nieuwe rijksdagverkiezingen op 5 maart hadden ondanks propaganda en terreur de aanspraak van Hitler op alleenheerschappij tegen alle verwachtingen in niet bevestigd. Wel had de regering samen met de Duits-nationalen de meerderheid behaald, maar niet de NSDAP.

Nog één keer stelde Hitler zich uitdrukkelijk op nationaal standpunt. Dat was tijdens een plechtige bijeenkomst te Potsdam op 21 maart in de garnizoenskerk waar Frederik de

De machtigingswet was eigenlijk de consequentie van de permanente uitzonderingstoestand, die reeds door de noodlottige Rijksdagbrandverordening van 28 februari in het leven geroepen was. Vele parlementsleden hadden gemeend door hun toestemming het regime na de reeks van radicale verordeningen terug te loodsen in het kader van de legale wetsstructuur, zoals de katholieke *Zentrum*-partij hoopte. Maar dit was nu juist de noodlottige misleiding van de legale revolutie: oplegging en doorvoering van het nationaal-socialisme konden zo veel sneller en vollediger geschieden dan die van het Italiaanse fascisme.

De onvergelykelijke betekenis van de machti-

grondvest op noodwetgeving.

Wat deze 'legalisering' van de dictatuur betekende bleek al spoedig uit de eerste grote wetten die daarop berustten. Reeds op 31 maart en 7 april werden wetten uitgevaardigd 'ter gelijkschakeling van de afzonderlijke deelstaten met het rijk'. Dat betekende niet alleen een rechtvaardiging achteraf van de staatsgrepen, maar ook het einde van de parlementaire, constitutionele regering in die deelstaten. Tegelijkertijd werd de reorganisatie van bestuur en ambtenarenapparaat in hoog tempo doorgevoerd. Daarbij volgde men, bij gebrek aan eigen kader, de tactiek om in eerste instantie slechts enige sleutelposities door nationaal-socialisten te laten

innemen. Het gros van de deskundige ambtenaren werd vervolgens door ontslag en bedreiging gedwongen tot bereidwillige medewerking.

Hitler kon rekenen op een vlot verder functioneren van het bestuursapparaat, doordat hij het beroep op de nationale tradities van het ambtenarenapparaat koppelde aan de belofte dat partij en staat als de twee pijlers van het Derde Rijk naast elkaar zouden voortbestaan. De bereidwillige medewerking van de bureaucratie en de rechterlijke macht, waarvan het nationaal-socialisme bijzonder afhankelijk was, vond hier een geruststellende wettige basis.

Uit deze misleiding en zelfmisleiding wordt

socialisten tegen de nationaal-socialisten. Integendeel, bij iedere gelegenheid legde de KPD er de nadruk op dat de sociaal-democraten hun voornaamste vijanden waren. Zo heeft de communistische leiding, ondanks hun antifascistische propaganda, de val van de sociaal-democratische regering in Pruisen medeveroorzaakt, en bij vele andere gelegenheden met de nationaal-socialisten gemeenschappelijk front gemaakt tegen de republiek. Achter deze groteske 'samenwerking' van de twee totalitaire partijen speelde bij de communistische partij de gedachte dat de val van de republiek, Duitsland rijp zou maken voor de communistische revolutie. Ook in Moskou had men klaarblijkelijk niet gerekend op een

voor het moment waarop het nieuwe regime (na enkele maanden, naar men dacht) afgedaan zou hebben. Tegen de verwachting in heeft de SPD zich beperkt tot de rol van een legale oppositie en daardoor is ook zij het slachtoffer geworden van de legaliteitstactiek.

Administratieve gelijkschakeling en nationaal-socialistische penetratie van de maatschappij waren de beide wegen waarlangs de vestiging van de dictatuur zich voltrok. De kenmerkende, buitengewoon succesvolle methode bestond uit een vermenging van pseudo-legale regeringsvorderingen met dreiging en terroristische pressie. De verkiezingen van 5 maart 1933 stonden al in het teken van in-

Links: op 20 juli 1933 sloten Duitsland en het Vaticaan een concordaat. Midden: staatssecretaris Pacelli, de latere paus Pius XII; links: Von Papen; rechts op de achtergrond: Giovanni Montini, thans paus Paulus VI.

Rechts: Berlijn 1934: Hitler begroet Hindenburg. Achter hem: Goebbels (hoge hoed), Goering (helm) en Raeder (steek).

echter ook duidelijk dat het uitschakelen van de linkervleugel met verrassende snelheid geschiedde. Dat had verschillende oorzaken. De sociaal-democraten waren door hun uitsteden uit de regering (1930) en hun capitulatie zonder strijd voor de staatsgreep van Papen in Pruisen (1932) reeds bij voorbaat van de directe politieke medeverantwoordelijkheid uitgesloten. En de communisten hadden geen gelegenheid verzuimd om tot een burgeroorlog aan te hitsen en de democratische weerstand te verzwakken. In tegenstelling tot de hedendaagse beweringen van communistische historici is het een onweerlegbaar feit dat de communistische partij niet heeft gestreefd naar een samenwerking met de

lang leven van de nationaal-socialistische dictatuur. Daardoor is het ook verklaarbaar dat Stalin zich onmiddellijk moeite gaf om op goede voet met het Hitler-regime te blijven en om zelfs de samenwerking tussen de *Reichswehr* en het rode leger voort te zetten. Daarvoor heeft hij de communistenvervolgingen aanvankelijk zonder veel protest over zijn kant laten gaan. Hij heeft zich grandioos verkeken op Hitler.

Terwijl Hitler beslist een algemene staking vreesde, hielden de leiders van de SPD en de vakverenigingen vast aan hun geloof in de legaliteit. Zij beschouwden het als hun eerste taak om de organisatie aan geen enkel verbod bloot te stellen, om deze intact te houden

timidatie en overbluffing van de openbare mening. Daarom was de uitslag des te verbaazingwekkender te noemen. Nog steeds verkreeg de NSDAP niet de instemming van de meerderheid van de kiezers (43,9%). Slechts in het fatale verbond met de Duits-nationalen (18%) konden zij zich op een krappe meerderheid beroepen. De nationaal-socialisten profiteerden vooral van de nieuwe kiezers en van de grote opkomst (89%): de beloning van de koortsachtige propaganda-activiteiten der NSDAP. In vele kiesdistricten met een katholieke of overwegende arbeidersbevolking werd de nationaal-socialistische greep naar de macht duidelijk afgewezen: in vele gevallen behaalde de NSDAP

Fotoarchief Spaarnestad

niet meer dan 20%, soms zelfs niet meer dan 10% van de stemmen. Agrarische gebieden met een protestantse bevolking, provincie-steden, de middenstanders en employés vormden in het algemeen het grootste deel van de nationaal-socialistische aanhang.

Ook bij de direct daarop volgende gelijk-schakeling van de staten (6—10 maart 1933) was er dat samenspel van een staatsgreep van bovenaf met de druk van onderaf. Overal waar de partij nog geen meerderheidspositie bezat, in Beieren, Württemberg, Baden, Hessen, Sachsen, de stadstaten, ging men te werk naar het voorbeeld van de pseudo-legale gelijkschakeling van Pruisen, nu echter met behulp van pseudo-revolutionaire me-

december 1933.

De uiteindelijke liquidatie van de democratische rechtsstaat kwam tot stand via het neerslaan van de vakverenigingen (april—mei 1933) en de opheffing van alle niet-nationaal-socialistische partijen. De wettelijke afkondiging van de éénpartijstaat kan men op 14 juli dateren. De organisatie van de totalitaire staat steunde tenslotte op het verbond met het snelgroeijende leger, de overname van de politie en de onderschikking van deze aan de SS.

Reeds in de zomer van 1933 liggen de ruïnes van de overweldigde republiek voor ons. Toch was op dit tijdstip nog niet alles beslist. Tegenover de kerken scheen de nationaal-

het tot stand komen van een *Bekennende Kirche* van protestanten en in de krachtiger wordende kritiek van de katholieke bisschoppen stuitte het nationaal-socialisme voor het eerst op een verzet met een verstrekkende of-schoon voornamelijk passieve uitwerking, waarvan de invloed nooit volledig teniet gedaan kon worden. En vóór alles scheen het consolidatieproces sinds de jaarwisseling 1933—1934 ook van een andere kant bedreigd te worden. Reeds in de zomer van 1933 had Hitler nadrukkelijk het einde van de revolutie aangekondigd en daardoor ook de verwachtingen van vele aanhangers in de grond geboord. De ontstemming van de SA, aan welke het meedogenloze succes van de

Wide World

thodes: mobilisering van de SA, ultimatus aan de bestaande regeringen, terreur en chantage.

De verdere gelijkschakelingspolitiek is op twee grote thema's geconcentreerd: de vernietiging van de resten van de democratische rechtsstaat voor zover ze niet in een veranderde functie in de nieuwe machtsstructuur konden worden ingevoegd, en de organisatie van een totalitaire *Führerstaat*, waarin de economie, de maatschappij en de cultuur ondergeschikt werden aan de alleenheerschappij van één partij. De beslissende veranderingen vonden plaats tussen de afkondiging van de ambtenarenwet van april en de nadrukkelijke verklaring van de 'eenheid van partij en staat' in

Socialistische demonstratie in Berlijn tegen de machtsovername (7 februari '33).

socialistische tactiek aanvankelijk soortgelijke resultaten te kunnen verwachten: het meer kwetsbare protestantisme werd in de nationale revolutie ingelijfd. De krachtig aangevoerde triomftocht van de 'Duitse christenen' scheen de infiltratie en de capitulatie van de evangelische kerk aanvankelijk te bezegelen. En het sluiten van een concordaat met de paus in juli 1933 leidde ook bij de katholieken tot een verrassend snelle verandering van standpunt.

Toch lag reeds in de herfst van 1933 een eerste keerpunt in de houding van de kerken. In

intimidatie- en terreurpolitiek feitelijk te danken was, uitte zich in geruchten over een tweede, maar nu aperte revolutie.

In de zomer van 1934 is de ware aard van de legale revolutie onverholven naar voren gekomen. De manier waarop Hitler nu ten aanschouwen van iedereen aanspraak maakte op het recht zijn tegenstanders zonder enig onderzoek of gerechtelijke procedure te liquideren, de massamoord 'rechtmatig' liet verklaren en dit 'rechterschap van de *Führer*' door even beroemde als gewetenloze rechtsgeleerden (zoals Carl Schmitt) als het 'hoogste recht' van een nieuwe orde liet aanprijzen, was zelfs niet meer met de ruimste interpretatie van de legale revolutie te verenigen.

DE NACHT DER LANGE MESSEN

DRS. N. K. C. A. IN 'T VELD

'Alle revoluties verslinden hun kinderen.' Het werd op 30 juni 1934 gezegd door een man die de volgende dag zelf dit lot zou ondergaan: Ernst Röhm, stafchef en feitelijk leider van de SA, het bruingeüniformeerde nazi-partijkorps dat onder zijn leiding zoveel had bijgedragen tot de *Machtübernahme*, anderhalf jaar tevoren, van zijn *Duzfreund* Adolf Hitler.

Het Derde Rijk was in zijn tweede jaar. Het nazi-dom was in zijn streven naar totale beheersing van de Duitse staat en de Duitse maatschappij, nog maar halverwege, en tevens op een kritiek punt in haar opmarsroute. Nog steeds had de aanbieden partijleider en rijkskanselier zijn doel, de absolute heerschappij, niet bereikt. Achter het gejuich van de massa en het dreunend marcheren van de bruine formaties van zijn partij vielen al geluiden van kritiek en teleurstelling te beluisteren. Vooral van de rechterzijde: aristocratie, officieren, industrie, het conservatieve burgerdom. Daarbij was er nog steeds één machtige organisatie in de Duitse samenleving die niet was aangetast door het nazi-regime: de *Reichswehr*.

Twee overtuigingen hadden vanouds de *Reichswehr* geleid: het leger diende buiten en boven de politieke strijd te staan en voorts diende het de enige gewapende organisatie in de staat te zijn. Hoezeer de *Reichswehr* ook sympathiek kon staan ten opzichte van sommige van Hitlers strevingen, met name het aankweken van nationaal gevoel en vooral de door hem fervent voorgestane herbewapening, zij was allerm minst van plan deze twee axioma's op te geven, laat staan zich tot een nazi-leger om te laten vormen. De aanhanke-lijkheid van het leger gold niet in de eerste plaats de plebejische nazi-kanselier, maar de president van het rijk, *Feldmarschall* Hindenburg. Wanneer het staatshoofd zich openlijk tegen het regime van zijn kanselier zou uitspreken en een uitzonderingstoestand zou proclameren die het leger de vrije hand liet, dan was het met het regime gedaan.

Hitler realiseerde zich dat heel goed, vermoedelijk beter dan wie van zijn volgelingen ook. Maar de oude Hindenburg zou naar alle waarschijnlijkheid niet zo heel lang meer leven en dat bood hem kansen op de absolute heerschappij. Mits hij zijn spel in deze ronde goed speelde en zijn laatste kaarten met omzichtigheid op tafel legde. In de lente van 1934 dreigde Hitlers spel evenwel ernstig te worden verstoord. Het gevaar kwam nu echter uit eigen rijen: de SA vertoonde tekenen van

Fotoarchief Spaarnestad

Ernst Röhm, beschuldigd van
verraad, maar eerder het slachtoffer van
zijn eigen eerzucht.

alarmerende onrust.

Aan het hoofd van de SA had ex-*Hauptmann* Ernst Röhm gestaan, die na 1923 de SA opnieuw organiseerde. Meningsverschillen met Hitler over doel en wezen van de organisatie deden hem in 1925 van het toneel verdwijnen. Maar toen Hitler in 1930 alweer moeilijkheden met de SA kreeg, riep hij Röhm terug. Röhm beschouwde Hitler als een goede vriend; niet als een onfeilbare meester. Bij Hitlers eerste schreden op het politieke pad was Röhm een van degenen geweest die de onbekende agitator hadden gesteund. Nu waren de verhoudingen wel omgekeerd, maar beiden beseften dat. In 1933 zou Hitler bovendien nooit aan de macht zijn gekomen, als hij niet had kunnen dreigen met de bruine knokploegen van zijn *SA-Stabchef*. Eenmaal rijkskanselier had Hitler binnen een paar maanden zijn dictatuur kunnen vestigen, niet het minst dank zij het geweld en de straatterreur van de SA.

Hitler was Röhm dus heel wat verschuldigd. Daarom zag hij ook veel van de brute bende-leider door de vingers. De wilde terreur van de SA-benden was hem van nut en liet hem verder onverschillig. Even onverschillig stond hij tegenover een alom bekende eigen-

schap van Röhm, diens homoseksualiteit. Röhm's openlijke taal en de meningsverschillen die zij hadden, leek hij te accepteren.

Wat hielden die meningsverschillen in? Kortweg gezegd: Röhm zag de SA als een militaire, op zijn minst semi-militaire organisatie, naast en gelijkwaardig aan de partij. Hitler daarentegen had altijd de SA-man beschouwd als de 'politieke soldaat'. In zijn visie diende de SA-man een politiek propagandist te zijn. Daarbij diende het zwaartepunt te liggen bij de partij. Het antagonisme tussen partij en SA dateerde al van lang voor januari 1933 en werd daarna alleen maar scherper.

In die maand telde de SA 300.000 man, drie-maal zoveel als het Versailles-leger dus. Een jaar later was dit aantal gestegen tot 4.500.000 man. Nu waren de meeste SA-mannen alleen lid op papier. Inbegrepen in dit aantal was bijvoorbeeld ook de SS, formeel een onderdeel van de SA, in feite al een zelfstandige organisatie. Desondanks had Röhm zijn bestand aan manschappen enorm zien toenemen. Ontelbare werklozen vonden in de SA onderdak, kleding en voeding. Ook uit linkse, vooral communistische milieus kreeg de SA een toevloed van nieuwe leden. In Berlijn werden sommige SA-eenheden vergeleken met biefstukken: bruin van buiten, rood van binnen. Het radicalisme dat de SA altijd al had gekenmerkt, werd er niet minder om.

Een gefrustreerd radicalisme. Want na januari 1933 kwamen de bruine straatvechters niet in het bezit van de zo fel begeerde machtsposities en de vette banen, maar zagen ze hoe de partijleden met het grootste deel van de buit gingen strijken. De SA bleek doelloos in het nieuwe Duitsland, waarin anderen zich al op de kussens hadden genesteld.

Bovendien had de SA altijd meer nadruk gelegd op het 'socialisme' van het nationaal-socialisme dan de andere belijders van de leer. Het was een vaag en verward socialisme, maar het was duidelijk authentieker. Vandaar dat in die eerste helft van 1934 de roep om een 'tweede revolutie' steeds luider werd. Maar wat moest het object van een tweede revolutiegolf worden? Welnu, daar was het leger dat nog steeds niet aan de nazi's was toegevalen. Röhm zag zijn bruinhemden als het Duitse volksleger van de toekomst. De *Reichswehr* mocht als instructiekader dienst doen, maar moest in het volksleger opgaan. Zichzelf zag Röhm als minister van oorlog; zijn hogere SA-functionarissen, de *SA-Gruppenführer* en

Obergruppenführer, als generaals.

De verhouding tussen leger en SA was in het eerste jaar van de nazi-heerschappij niet zo slecht. Het leger toonde zelfs een positieve belangstelling voor de SA: omdat het verdrag van Versailles de Duitse strijdkrachten zo minimaal hield, was de SA een schitterend reservoir van potentiële soldaten die in Röhms organisatie al heel wat oefening en discipline opdeden. De *Reichswehr* financierde daarom de opleidingsscholen van de SA, stelde instructeurs beschikbaar en verleende andere faciliteiten. Voor de beveiliging van de grens met Polen kreeg de SA zelfs wapens. De *Reichswehrminister*, generaal Von Blomberg, en zijn belangrijkste medewerker, de

SD met de meedogenloze Heydrich aan het hoofd, vormden nog lang niet de machtige organisatie die later Duitsland en Europa deed huiveren. Wel hadden Himmler en Heydrich, beginnend in Beieren, zich reeds van de politie in vrijwel alle landen van het Duitse rijk meester gemaakt. Maar over Pruisen regeerde Goering als Hitlers machtigste leenman met zijn eigen politieke politie, de *Gestapo*.

In april 1934 werd Himmler echter door Goering plotseling aangesteld als plaatsvervangend chef van de *Gestapo*. Goering gaf daarmee de hele Pruisische geheime politie cadeau aan de SS-hoofdmannen uit Beieren. De belangrijkste reden voor deze onverwach-

te stap was zeker Goerings vrees voor de SA, die een jaar tevoren in Pruisen zozeer de straat had beheerst. Een tweede, bruine revolutie — en hijzelf, Himmler en Heydrich zouden hoogstwaarschijnlijk worden weggevaagd. Vandaar hun plotselinge alliantie; vandaar dat zij voorlopig slechts één doel kenden: Röhm en zijn trawanten uitschakelen.

Op 28 februari 1934 werden de hoogste SA-leiders bijeengeroepen in het gebouw van de legerleiding in de Bendlerstrasse te Berlijn, waar Blomberg en Röhm onder het toezien van Hitler een overeenkomst moesten tekenen waarbij het leger in zijn positie werd bevestigd. De SA kreeg niet meer dan de

Ex-kanselier Von Schleicher, een van de slachtoffers van de Röhm-putsch.

Chef des Ministeramtes, kolonel (al gauw generaal) Von Reichenau, waren al snel in de ban van de rijkskanselier geraakt. Bij beiden zat echter ook de overweging voor dat de *Reichswehr* als aparte organisatie alleen behouden kon blijven als zij zich positief opstelde tegenover het nieuwe regime, d.w.z. tegenover Hitler, niet tegenover de partij en zeker niet tegenover de SA. Door deze lijn te volgen, dacht Reichenau, zijn chef in zijn politieke koers meeslepend, zou men de kanselier óók weer aan het leger verplichten en, wie weet, hem wat van zijn bruine volgelingen kunnen losweken.

Ondanks alle waardering voor de SA als rekrutenreservoir maakte de *Reichswehr* zich tegen het begin van 1934 toch wel ongerust over Röhms plannen voor een militie waarbij het leger door de SA zou worden opgeslorpt. Wat de *Reichswehr* wenste, was het behoud van haar speciale status, uitbreiding door algemene dienstplicht en herbewapening. En ziet! Op al deze punten bleek de nazi-kanselier het geheel eens met het leger, tegen zijn eigen SA in.

Nog voordat de nazi's de hele Duitse samenleving aan zich hadden onderworpen, begon reeds de verbeterde strijd tussen Hitlers paladijnen om macht en invloed in het Derde Rijk. In deze strijd bleek Röhm vrijwel geen bondgenoten buiten de SA te hebben, integendeel. Het partij-apparaat, met Hess en Bormann aan het hoofd, koesterde een wrok tegen de SA. Himmler, de *Reichsführer-SS*, snakte ernaar van Röhms gezag bevrijd te worden. De SS en haar inlichtingendienst, de

Een van de kopstukken achter de Röhm-putsch: generaal Von Reichenau.

Rechts: de Nederlandse dagbladen brachten het nieuws van de Röhm-putsch in grote opmaak — aan de hand van de rijkspersafdeling der NSDAP.

Gregor Strasser, die vrijwel zeker uit wraak werd vermoord.

zorg voor de premilitaire training van de jeugd toegewezen en een soort natraining voor afgezwaaide soldaten. Een overwinning voor de *Reichswehr*, zonder enige twijfel.

Röhm luchtte dan ook onmiddellijk zijn gemoed: hij dacht er niet aan zich aan deze overeenkomst te houden; van Hitlers orders trok hij zich niets aan; '*Was der idiotische Gefreite gesagt hat, geht uns nichts an*' en meer van die uitingen, die snel het oor van Hitler bereikten, onder meer via de *SA-Obergruppenführer* Lutze.

In werkelijkheid deden Röhm en zijn SA weinig of niets dat in de richting van sabotage, ongehoorzaamheid of verraad wees. Maar al dat geschetter tegen de gevestigde machten, die dreigende grootspraak over een tweede revolutie die zij (met Hitler aan hun kant!) wensten tegen de partijbonzen, het leger en 'de reactie', maakte die machten wantrouwend en angstig. Voor de *Reichswehr* stond nu vast dat samenwerking met de SA niet meer mogelijk was en dat men in geval van een dreigende *Putsch* Röhm voor diende te zijn. Vanaf die tijd, begin maart tot eind juni 1934, ontstond een broeierige atmosfeer van geruchten en groeide er een spanning die paniekachtige vormen ging aannemen.

Heydrich liet intussen door zijn SD belastend materiaal tegen de SA verzamelen en speelde dat toe aan de *Reichswehr*, die bovendien 'materiaal' uit andere bronnen betrok: van Goering, van partijfunctionarissen, van lieden uit de SA zelf. Reichenau en in zijn kielzog Blomberg en de *Chef der Heeresleitung*, Generaloberst Von Fritsch, geloofden in dit

Hotel des Pays-Bas
ALLE MODERNE COMFORT
ECHT. HOLL. HUISGEEST
Kamers met ontbijt vanaf 1.40
Incassief 1.60
Restaurant
AMSTERDAM
Nieuwe Doelenstraat - Telefoon 8640

PEREZ
PERZISCH TAPLITHUS
A'dam Singel 150/1 h.h. Rommelpot
ENORME KEUZE, ZOOWEL IN
FINIERE ALS EENVOUDIGE
GEVEES

S.A.-complot tegen Hitler met geweld gekeerd

GENERAAL VON SCHLEICHER DOODGESCHOTEN

*Stafchef Roehm afgezet en door Hitler zelf gearresteerd
Zeven S.A.-leiders, onder wie de veem-
moordenaar Heines, gefusilleerd*

Von Papen in Schutzhaft

BERLIJN, 30 Juni. Het hoofdkwartier van de S.A. te Berlijn is heden door de Rijksweer en de S.S. bezet. Alvorens tot de bezetting werd overgegaan, verscheen minister Goering persoonlijk in het gebouw. Afdelingen politie en Rijksweer zetten de omgeving van het in de Tiergartenstrasse gelegen S.A.-gebouw af. Ook de woning van Goering wordt door politie bewaakt.

Op last van Hitler is de stafchef van de S.A., Ernst Roehm, gearresteerd. Hij is uit zijn functie ontslagen en vervangen door Obergruppenführer Lutze. Ook het personeel van Roehm is gearresteerd.

Bij een poging om generaal von Schleicher in zijn villa in de Berlijnse voorstad Neubabelsberg te arresteren, verzette deze zich. Hij werd met geweerbeschoten gedood, evenals zijn vrouw, die tussenbeiden wilde treden. Von Papen is, naar officieel wordt medegedeeld, in beschermingsarrest gesteld. Drie leden van zijn personeel zijn in verhoor genomen.

Alle stations te Berlijn zijn bezet.

Volgens verklaringen uit officiële kringen beoogen de genomen maatregelen een stelselmatige zuivering, welke op last van Hitler zelf wordt doorgevoerd. In Berlijn en heel het land heerscht orde, zoo wordt hier aan toegevoegd.

MÜNCHEN, 30 Juni (D.N.B.). De „Reichspressestelle“ der nationaal-socialistische partij maakt bekend, dat in verband met het ontdekte complot de volgende „Obergruppenführer“ S.A. werden gefusilleerd:

Schneidhuber (München).
Heines (Silezië).
Ernst (Berlijn).
Schmidt (München).
Von Heyendbrock (Pommern).
Graaf Sprei (München).
Hayn (Saksen).

HITLER BEHEERSCHT DEN TOESTAND

*Minister-president Goering is be-
last met de uitvoerende
macht te Berlijn*

Zedelijke uitpattingen gelaakt

MÜNCHEN, 30 Juni. De rijkspersecutiedienst der NSDAP heeft onder meer het volgende mede-
gedeld: Sedert enige maanden is door enkele per-
sonen gepogd, tusschen de SA en de partij,
evenals tusschen de SA en den staat tegen-
stellingen te scheppen. Aanwijzingen, dat deze po-
gingen waren toe te schrijven aan het streven
van een bepaalde kring, werden steeds sterker.
De pogingen tot het veroorzaken van een
nieuwe omwenteling zijn misluk. Stafchef
Roehm, die, naar thans blijkt, niet alleen van

Generaal von Schleicher

deze nieuwe putschplannen afwist, maar te zelf-
de bevoordert, is ongetuigd de meest schuld-
dige. Na een aanpak op Roehm's persoonlijk
leven wordt verklaard, dat zijn optreden er toe
heeft moeten leiden, dat de rijkskanselier hem
zijn bevoegdheden heeft moeten ontnemen.
Stafchef Roehm trad zonder medeweten van
Hitler met generaal Schleicher in verbinding.
na door middel van een overtuiging S.A.-leider.
Roehm had ook betrekkingen aangeknoopt.
natuurlijk eveneens buiten medeweten van
Hitler — met een buitenlandse mogendheid,
resp. met haar vertegenwoordiger. Hitler die
van dit alles op de hoogte is gesteld is van
nacht te twee uur, met onderbreking van de
bedrijfsduren der ambtskandidaten aan den Rijn-
per vlucht naar München gekomen, om daar
de situatie in oorschouw te nemen en de ar-
restatie der beschuldigde leiders te bevelen.

Bij hun arrestatie kwam een dergelijke im-
mune situatie aan het licht, dat Hitler be-
sloot in den vroege niet meer te dulden, dat
miljoenen 'fatale' menschen door abnor-
male elementen ten zwaarte gecompromitteerd
worden.

Hitler gelastte Goering, te Berlijn vooral de
reactionnaire elementen van dit donker
complot te arresteren.
Vanmiddag om twaalf uur hield Hitler te
München een toespraak tot de SA-leiders, waar-
in hij verklaarde, achter de SA te staan, maar
ook vast te houden te zijn de ongehoorzaam, mo-
derne elementen of zedelijke elementen van de
af te verwerpen. Jaren lang had hij stafchef
Roehm tegen de ernstige aanvallen gedekt.
De laatste ontwikkelingen dwongen hem echter,
het welzijn der beweging en van den staat bo-
ven elke persoonlijke overweging te stellen.
Elke vernedering poging, om een nieuwe om-
wenteling te propaganderen, zal in de kern ge-
moord worden.

BERLIJN, 30 Juni. (D.N.B.) Goering heeft

voor de Duitse Journalisten een officiële rede
waarin hij toonde, dat Hitler en hij reeds sedert
lang bemerkt hadden, dat een deel der hoogste
SA-leiders zich afgevend had van de doelen-
den der partij, zijn eigen persoonlijke, enzui-
gke belangen behoudende en zich overaf aan
ontzettende zedelijke uitpattingen. Uit alle
deelen van het land kwamen de klachten, dat
deze leiders brutal optraden tegen de bevolking
en tegen de wetten.

Goering staat dan in niet nader weer te geven
woorden in op het allemaal onder den voet
lopende privetien van Roehm, die het klaar
sprekend had, zich voor te doen in zijn om-
geving als de sterkste man van Duitsland.

Er gebeurden dingen, die schadelijk waren voor
heel de beweging, voor heel het land. Hitler
volgde de beweging met de grootste aandacht.
Toen het zeker was, dat de samenwerders een
tweede revolutie wilden ontketenen, kwam de
Führer tusschen beiden. Hij kwam, hij had
een parool gegeven, om direct in te grijpen,
als het noodig was. Hij gaf hij de uitvoerende
macht. De arme S.A.-leiders zijn verleid, zij
dachten tegen de reactie te strijden en hielpen
deze. Hoofdschuldigen zijn Roehm en generaal
von Schleicher, die als intermediair optrad. Hij
moest worden gearresteerd. Bij zijn arrestatie
veroordeelde hij zich en werd gedood. Wij hebben
nu de macht vast in handen. De zuivering der
partij zal met geweld worden voortgezet. Er
mag niet meer gepropt worden over een tweede
revolutie. De nationaal-socialistische staat is
boven alles verheven. Met de verraders zal
getuigdeloos worden afgerekend.

Roehm vervangen door Lutze

BERLIJN, 30 Juni. De rijkspersecutiedienst der
NSDAP heeft de volgende beschikking van
rijkskanselier Hitler mede-:

„Met ingang van heden heb ik Stafchef
Roehm van zijn functie ontslagen en uit de
partij en de S.A. gesloten.

Tot chef van den Staf benoem ik „Obergrup-
penführer“ Lutze.

S.A.-leider en S.A.-mannen, die zijn bevelen
niet opvolgen of in strijd daarmee handelen,
worden verworpen uit S.A. en partij resp. ge-
arresteerd en gevonnisd.

Rijkskanselier Hitler heeft het volgende
schrijven doen toekomen aan den „Obergrup-
penführer“ Lutze:

„Allernieuwste misgrepen van den stafchef,
die tot duizenden in functie was, hebben mij ge-
dwongen hem van zijn functie te onthouden.
Oij, lieve Lutze, zijt sedert lang in goede en
slechte dagen een trouw en voorbeeldig S.A.-
leider geweest.

Als ik U met ingang van heden benoem tot
chef van den staf, dan doe ik dat, omdat het
mijn vaste overtuiging is, dat het door Uw trou-
wen en gehoorzaamheid aan de partij, uit
mijn S.A. het instrument te maken, dat de
natie noodig heeft en zooals ik het mij voor-
stel. Het is mijn wensch, dat de S.A. wordt tot
een trouwen en sterken schakel in de nat.-soc.
beweging. Slechts gehoorzaamheid en binnende
discipline stelt haar in staat, den nieuwen
mensch te vormen.

De chef van den staf, Lutze, heeft een op-
roep uitgevaardigd, waarin het heet:

S.A.-kameraden! De „Führer“ heeft mij aan
zijn zijde geroepen. Dit vertrouwen moet en
zal ik rechtvaardigen door onwrikbare trouw.
Drie beginselen hebben de S.A. groot ge-
maakt. Zij moeten de ware richtlijnen voor de
gehele S.A. zijn: Onvoorwaardelijke trouw,
allernieuwste discipline en groote offervaardig-
heid.

Roehm

Knoeiërijen te Menado

MENADO, 30 Juni. (Aneta.) De eerstvolgende
vergadering van den Gemeenteraad zal o.a.
een voorstel behandelen tot pensionering van
den directeur der Gemeentewerken, den heer
Wawerentoe, en een voorstel tot op wacht-
geldstelling van den secretaris, den heer Storm.
In dien verband zal aan de orde kom-
men een voorstel tot ontslag wegens de beken-
de knoeierijen bij de Gemeentewerken van den
magazijnmeester, den kassier en het hoofd der
werkplaatsen. Tien tot twaalf worden voorgesteld
de functie van secretaris in handen te stellen
van den burgemeester.

Rijkskanselier Adolf Hitler

Hoe Hitler op- trad

De arrestatie van Roehm en de andere S.A.-leiders

MÜNCHEN, 30 Juni. Een oogge-
tuige verhaalt aan de „Nat. soc.
correspondentie“ over de actie van
Hitler het volgende:

Zoodra de Führer over het tegen-
hem en zijn beweging gesmede com-
plot zekerheid had, besloot hij met
alle kracht in te grijpen. Te Easen
werd het plan voor een grondige
zuivering onder persoonlijke leiding
van Hitler uitvoerig vastgelegd.

Ofschoon Hitler gedurende enige dagen bijna
zonder nachtrust was geweest, gaf hij van-
nacht om twee uur in Godesburg het bevel tot
den start van zijn vlucht naar München, waar
hij 2 uur later landde. Hier kreeg hij de in-
dijding, dat de Münchener SA gedurende een
nacht door haar leiders gealarmeerd was, on-
der het leuzenachtige parool: „De Führer is te-
gen ons, de Rijksweer is tegen ons, SA-mannen
naar buiten op straat!“. De Beierische minister
Wagner had reeds Obergruppenführer Schneid-
huber en Gruppenführer Schmidt 1 bevel ge-
geven, hun mannen weer naar huis te sturen, aan
welk bevel zij echter geen gehoor gaven. Ter-
wijl Hitler van het vliegveld naar het ministerie
van Binnenlandse Zaken ging, waren de
laatste resten van de bedrongen en sedert naar
huis trekkende SA-groepen te zien. Op het mi-
nisterie werden Schneidhuber en Schmidt in te-
genwoordigheid van den Führer gearresteerd.
Hitler trok hun de onderscheidingsteekens van
de SA-uniformen.

Met klein gevolg ging Hitler hierop naar
Bad Wiessee, waar zich Roehm bevond. In het
landhuis, waarin Roehm woonde, bracht ook
Heines den nacht door. Hitler betrad met zijn
begeleiders het huis. Roehm werd in zijn slaap-
kamer door Hitler persoonlijk gearresteerd.
Zonder een woord te spreken en zonder tegen-
stand te bieden, liet hij zich arresteren. Hei-
nes werd in een ledige kamer aangetroffen.

Ook het grootste deel van den stad van
Roehm werd gearresteerd. De stafwachter van
Roehm voegde zich terstond naar Hitler's be-
velen.
Na het vervoer der arrestanten besaf Hitler
sich naar München terug, om alomtegenwoordig
ernstig beschuldigde SA-leiders te laten ar-
resteren. Onderweg werden eenige auto's
staande gehouden. De inzittenden werden, voor
meer te schuldigen waren, door Hitler's bevel-
dijding naar München gescoordeerd. Een verder
aantal betrokken SA-leiders werd op het Oost-
station München uit de treinen gehaald. Ge-
bleken is, dat de groote massa der SA — aldus
besluit de ooggetuige — achter Hitler staat. De
vruchten van Hitler's zuiveringsactie zal het
Duitse volk oogsten.

Te München

MÜNCHEN, 30 Juni. (Reuter.) In de stad
München heerscht orde. Bepaalde straten zijn
rechter voor het publiek afgesloten. Een aantal
vrachtauto's met soldaten kruiste van Oost
naar West door de stad.

VON PAPAN WEER VRIJ

Nader wordt gemeld, dat von Papen
momenteel in zijn woning vertoef.

Nieuwe bevelen voor de S.A.

MÜNCHEN, 30 Juni (V.D.). Rijkskanselier
Hitler heeft den chef van den staf Lutze het
volgende bevel gegeven:
„Waar U heden bent benoemd tot chef van
den staf der S.A. verwacht ik, dat U zorg zult
dragen voor de vervulling van een aantal ta-
ken, die ik U hier mededeel.

1. Ik verlang van den S.A.-leider, zooals hij
van den S.A.-man, binnende gehoorzaamheid en
onvoorwaardelijke discipline.
2. Ik verlang, dat ieder S.A.-leider evenals
ieder politiek leider zich ervan bewust is, dat
zijn gedrag en zijn optreden voorbeeldig moe-
ten zijn voor zijn afdeling, ja, voor onze ge-
heele organisatie.
3. Ik verlang, dat S.A.-leiders — evenals
politieke leiders — die misdaden in hun open-
baar optreden, onverwijld worden verwijderd
uit S.A. en Partij.

Ik verwacht in het bijzonder van den staf-
leider, dat hij een voorbeeld is in eenvoud en
discipline. Ik wensch niet, dat de S.A.-leider
kostbare diners geeft of daarvan deel neemt.
Men heeft ons daar vroeger niet toe uitge-
noodigd, wij hebben daar ook niets te zoeken.
Miljoenen omme volksoortuigen ontbreken ook
thans nog het noodigste om te leven, zij zijn
niet afgunstig op degenen, die het geluk meer
gezegend heeft, maar het is een nat.-socialist
onwaardig, den afstand, die zoo ontzettend
groot is tusschen nood en geluk, nog te ver-
groeten.

Ik verbied speciaal, dat door de partij of
door de S.A. gelegenheid wordt gegeven voor
het houden van drinkgelagen enz.

Hitler wijst er dan op, hoe onverantwoor-
delijk het is, geld van de partij en het volk
daarvoor te gebruiken. Het luxueuse hoofd-
kwartier te Berlijn der S.A. waar maandelijks
30.000 Mark voor feestmaaltijden werd uit-
gegeven, moet direct worden gesloten. Geen
S.A.-man mag meer deelnemen aan zulke
slechte partijen. De S.A. heeft geen represen-
tatieve plichten, maar geen feesten geven. Dit
mogen alleen de Rijks-president en de politieke

K. N. S. M. FJORDEN-REIS
Naar de nootie Fjorden
per Mailship „SIDON BOLIVAR“
31 AUG.—1 SEPT.
Prizen van 190.— tot 1200.—
KONINKL. NEEVEL. STOOMBOOT KIL.
AMSTERDAM

Het nieuws van heden

EEN S.A.-COMLOT TEGEN HITLER MET
GEWELD GEKEERD. VON SCHLEICHER EN
ZIJN VROUW DOODGESCHOTEN. ZEVEN
S.A.-LEIDERS GEFUSILLEERD. ROEHM EN
GENERAAL VON PAPAN IN SCHUTZHAFT.
S.A.-KAZERNE EN ALLE BERLIJNSCHE
STATIONS BEZET.

De Poolse oerzandvliegers, de gebroeders Ada-
mowicz, zijn wegens gebrek aan benzine in
Frankrijk gevangen.

De Russische stoomboot „Gostorg“ is onder-
gaan in de Poolzee; de bemanning wist zich
in veiligheid te stellen op Nova Zembla.

De Duitse pantserkruiser C van stapel ge-
loopen.

Een droevig ongeluk werpt een donkere schaduw
op het overigens schitterend geslaagde lucht-
vaartfeest van IJfenden.

Benoeemingen bij de Priesters van het H. Hart.

Belangrijke rede van minister Slotemaker de
Bruine op de feestvergadering van het C.N.V.

De Ned. Mij. voor Nijverheid en Handel dringt
aan op spoedige en doeltreffende organisatie
der verdediging van de Zuidelijke provincien.

Sterkere voorschriften voor de toelating in Ne-
derlandsch-Indië.

De nieuwe minister van economische zaken
heeft een laatste oplossing van het vraagstuk
der Zondagsluiting van winkels voorgesteld.

Oneenigheid in de N.S.B. Een nieuwe fascist-
sche organisatie?

De toestand van Z. K. H. Prins Hendrik on-
veranderd. Zaterdagmiddag lichte temperatuur-
verhoging.

Zilveren feest van het C. N. V. Rede van mi-
nister J. B. Slotemaker de Bruine over de vak-
organisatie.

DIT NUMMER BESTAAT UIT ACHT BLADZIJDEN

leiders, wanneer het noodig is. De S.A.-leiders
mogen niet meer in kostbare auto's rondrijden.
Openbare dronkenschap en zedeloosheid
(vooral tegen paragraaf 173) zullen bestraft
worden met uitsluiting uit de partij. „Ik wil“,
zegt Hitler, „mannen en geen apen“. Met
hartstochtelijke woorden vraagt Hitler dan om
trouw, achting van de wet en ijeren discipline.

Hitler weer te Berlijn

BERLIJN, 30 Juni (D.N.B.). Rijkskanselier
Hitler arriveerde hedenavond laat vanuit
München per vliegtuig weer te Berlijn. Hij
was in gezelschap van dr. Goebbels, die Vrijdag
door den Führer naar Godesburg werd ont-
boden en die sindsdien Hitler begeleidt heeft.
Op het Berlijnse vliegveld werd Hitler ont-
vangen door Goering, dr. Frick, Himmler en
politië-generaal Daluge. Op zijn tocht door
Berlijn en bij het betreden van zijn huis werd
hij begeesterd begroet.

CABARET „T KIEKGAT“
BOERENHOFSTEDEN LAREN (N.H.)
2, 3, 4 en 5 Juli te 8, 9 en 10 uur a.m.
„KERMIS IN 'T KIEKGAT“
Toegangspr. 1/200 pl. Na aft. dansen.

Goering

materiaal aanwijzingen te zien voor de staatsgreepplannen van de SA. Reichenau wilde het in ieder geval geloven, in zijn felle streven om Hitler en zijn regime van de SA te scheiden en aan het leger te binden. De twee SS-leiders en hun bondgenoot Goering deden alles om hun dat geloof gemakkelijk te maken. Persoonlijk waren ze vermoedelijk weinig overtuigd van de waarde van hun bewijsmateriaal; Heydrich bijvoorbeeld fabriceerde een deel ervan zelf!

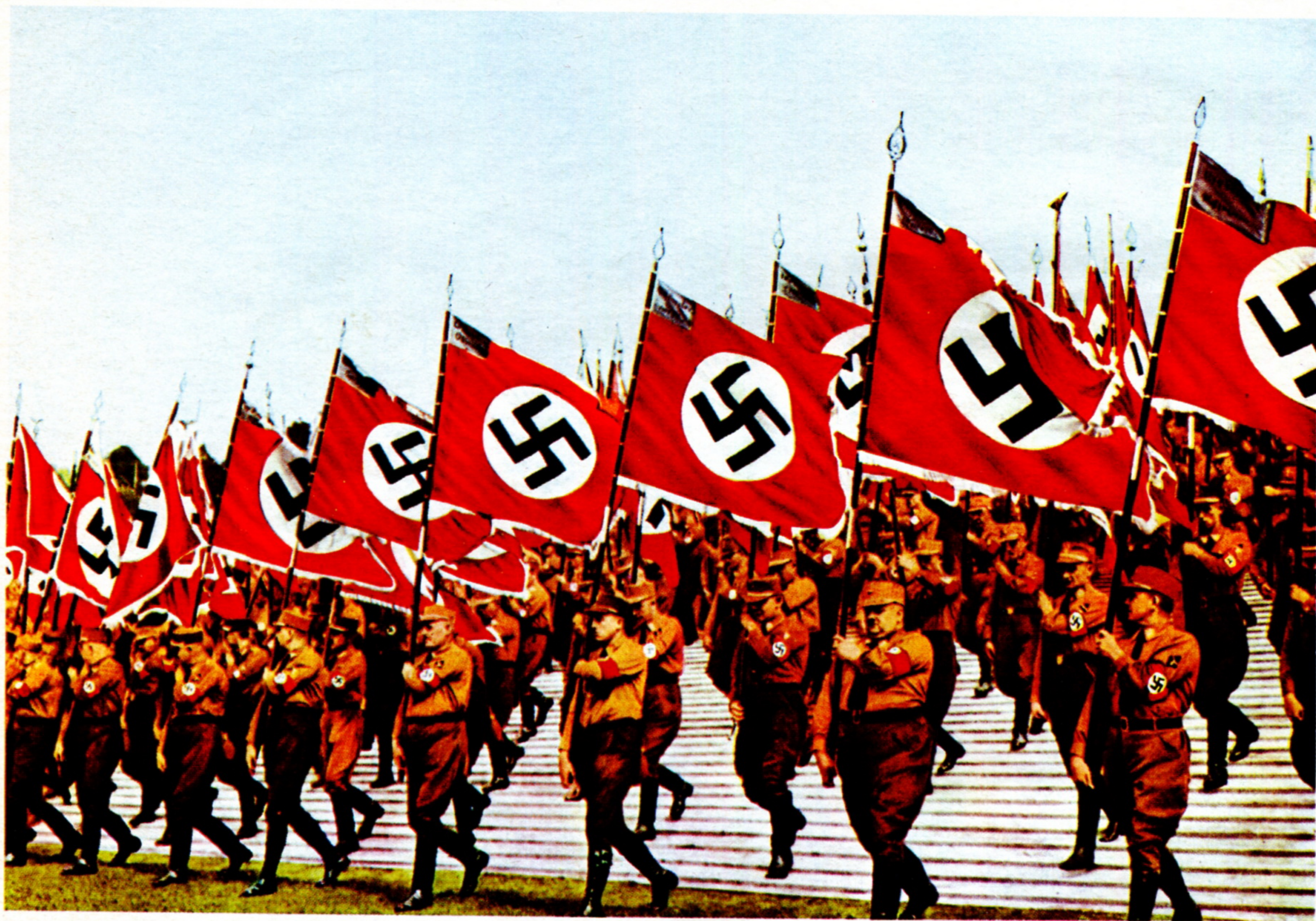
Hitler was voor de plannenmakers echter een uitermate onzekere factor. Geloofde hij de geruchten? 'Wir müssen die Sache ausreifen lassen,' had hij tegen Lutze gezegd toen deze hem een en ander over Röhm was komen

werd de SA met de dag hinderlijker. De conclusie leek duidelijk. Toch aarzelde Hitler nog. Kon hij Röhm niet alsnog overreden zijn militieplannen op te geven?

Midden in zijn overwegingen werd Hitler opgeschrikt door het bericht dat de vice-kanse-lier Von Papen op 17 juni aan de universiteit van Marburg een rede had gehouden die uitermate kritisch klonk: '... terreurmethoden in het domein van het recht... geen volk kan zich een eeuwige opstand van onderen permitteren...' Sloeg dat op Röhm's tweede revolutie of op Hitlers dictatuur — of op beide? Hitler concludeerde snel dat er iets moest gebeuren voordat de conservatieve krachten zich met de *Reichswehr* verbonden, die dan

orde op zaken diende te stellen. Anders, begreep de rijkskanselier eruit, geen opvolging, misschien wel erger. Concreet betekende dat: weg met Röhm en zijn onderhorigen.

Hitler had zijn keuze gemaakt. Maar nog zocht hij het uiterste te vermijden. Tegen Lutze zei hij de dag na zijn bezoek aan Hindenburg dat Röhm moest worden afgezet. Hitlers plan was nu de hogere SA-leiding bijeen te roepen in Bad Wiessee, aan de voet van de Beierse Alpen, waar Röhm al vertoefde. Daar zou hij de hele troep gevangen nemen en met hen 'afrekenen' (wat die term ook mocht inhouden). Goering, Himmler, Heydrich en Reichenau konden nu de nodige bevelen geven. Himmler riep zijn hoogste SS-

Associated Press

vertellen. Dat betekende: Hitler wenste een onaangename beslissing uit te stellen. Inzake de defensiepolitiek had hij al lang voor de *Reichswehr* gekozen. Want niet een militieleger, maar alleen een versterkte *Wehrmacht* onder professionele leiding kon het instrument zijn waarmee de dictator zijn agressieplannen zou kunnen verwezenlijken. Natuurlijk wenste Hitler in wezen geen politiek-neutrale, autonome *Reichswehr* in zijn staat, maar, net als Röhm, een nazi-leger. Maar voorlopig, zo beseftte hij, lagen de kaarten nog even anders. Hij had nu de *Reichswehr* nodig om verschillende redenen (waaronder, niet te vergeten, ook nog de kwestie van de opvolging van Hindenburg) en bovendien

Op de Rijkspartijdag 1933 in Neurenberg was de SA in volle glorie aanwezig. Reeds toen echter bestond er een tegenstelling tussen Röhm's bruinhemden en de partij.

onder het gezag van de nog in leven zijnde president legaal de macht zouden kunnen overnemen. Het leek Hitler verstandig te gaan zien hoe het er met het bejaarde staats-hoofd voorstond. Op 21 juni presenteerde hij zich op het landgoed van de president, waar hij ook generaal Von Blomberg aantrof, hetgeen te denken gaf. De uitgeputte Hindenburg liet het gesprek voornamelijk aan de minister over. Het kwam erop neer dat Hitler

en SD-leiders bijeen om hen van een komende staatsgreep van de SA op de hoogte te stellen en de nodige tegenmaatregelen te bespreken. Dat deed hij ook met Reichenau. Verschillende SS-eenheden kregen van de *Reichswehr* in royale mate wapens, transportmiddelen en kazerneruimten. Want de *Reichswehr* liet het vuile werk gaarne aan de SS over. Zelf bepaalde de legerleiding zich tot alarmering van de troepen. Uiteraard kreeg de SA van een en ander lucht en begon zich op haar beurt voor te bereiden op een overval door de *Reichswehr* — hetgeen door het leger weer werd gezien als de sinistere aanloop tot de SA-Putsch. Geloofde de *Reichswehr*-leiding daar nu werkelijk in? Het schijnt van

wel, met uitzondering waarschijnlijk van Reichenau. Toen een van de generaals in het bijzijn van Von Fritsch opmerkte dat *Reichswehr* en SA misschien wel tegen elkaar werden opgehitst door lieden als Himmler, antwoordde Reichenau koel: *'Das mag stimmen, jetzt aber ist es zu spät.'* Dat was waar. Het was al 29 juni.

De grootste prestatie van Goering, Himmler en Heydrich was overigens niet zozeer dat zij de *Reichswehr* zo ver hadden gekregen, maar tenslotte Hitler zelf. *'Ich brauche keine Bartholomäusnacht,'* had Hitler in 1933 eens gezegd. Dacht hij daaraan toen hij op 28 juni — de buitenwereld mocht niets merken van een zich samenballende conspiratie — in Essen en vergezeld van Goering het huwelijk van de plaatselijke *Gauleiter* bijwoonde? Alle verschillen daargelaten zijn er toch overeenkomsten tussen de bloedbruiloft van Henri van Navarre (later Henri IV van Frankrijk) en het trouwfeest van Josef Terboven (later *Reichskommissar* van het bezette Noorwegen). Bij beide feestelijkheden hadden de machtige hovelingen reeds alle maatregelen genomen om zich met één slag van gehate rivalen te ontdoen — maar het sein tot het bloedbad moest komen van de hoogste heerser. Die kon of wilde het teken nog niet geven, diep in zijn hart wetende dat de 'verraders' misschien trouwere onderdanen waren dan de adviseurs die hem tot een 'preventieve actie' ophitsten, en even diep in zijn hart toch ook hun ondergang wensend. Toen de Franse koning Karel IX op 23 augustus 1572 plotseling aan de hertog van Guise toestemming gaf om Coligny, zijn boezemvriend van gisteren, en diens aanhangers uit de weg te ruimen, schreeuwde hij in plotselinge razernij: *'Eh bien, qu'on les tue tous pour qu'il n'en reste pas un pour me le reprocher après!'* Waarna de monarch die nacht zelf als een dolleman zijn geweer ging leegschieten op zijn protestantse onderdanen. Toen op 28 juni 1934 Goering (met Hitler in Essen) en Himmler (telefonisch uit Berlijn) hun *Führer* voerden met de laatste 'alarmerende' berichten over de SA, besloot Hitler dat hij zou gaan *'zuhausen'*. De razernij was er niet meteen. 's Avonds bleek Hitler nog in staat koelbloedig met Röhm in Bad Wiessee te telefoneren: op 30 juni moest de hele SA-troep daar zijn, aangezien Hitler zelf wilde komen 'om bepaalde misverstanden uit de weg te ruimen' — hetgeen, in zekere zin, ook zou gebeuren. Maar toen hij de volgende dag met een aantal getrouwen confereerde in Bad Godesberg, berichtte Himmler vanuit Berlijn dat de SA de dag daarop de regeringsgebouwen wilde bezetten. De Beierse *Gauleiter* Wagner meldde troepenbewegingen van de SA in München. Toen maakte een hysterische woede-aanval zich van Hitler meester: dit was het definitieve bewijs; thans zou hij de verradersbende uitroeien!

Het eerste bericht was volledig uit de lucht gegrepen; het tweede alleen in zoverre waar, dat een aantal SA-eenheden in München de straat waren opgegaan omdat zij een staats-

Rechts: op de ochtend na de Röhm-putsch vertoonde Hitler zich in de Berlijnse rijkskanselarij. Op de voorgrond SS-mannen.

greep van de *Reichswehr* tegen... Hitler vreesden. Himmler, Wagner, Goering (inmiddels naar Berlijn teruggekeerd) en enige andere figuren moeten dat geweten hebben. Maar dat speelde geen rol. Het doel was bereikt; de *Führer* had het laatste teken gegeven.

Nu ging alles razendsnel. In de prille ochtend van de dertigste juni arriveerde Hitler per vliegtuig in München. In een regeringsgebouw in de Beierse hoofdstad rukte hij de twee belangrijkste Beierse SA-leiders zelf de distinctieven af en arresteerde hen. Onmiddellijk daarna ging hij met zijn gevolg in een paar auto's naar Bad Wiessee. 's Ochtends om half zeven overviel Hitler Röhm en andere hoge SA-leiders. Dat ze nog sliepen, wees niet bepaald op een staatsgreep, maar daar lette Hitler toen niet op. De slaapkamerdeuren werden opengebroken; Röhm en de andere SA-leiders door een woedende Hitler met het pistool in de hand in arrest gesteld. Bij deze overval werd een *SA-Obergruppenführer* met een mannelijke bedgenoot aangetroffen. Dat zou later een fraai detail worden, toen Goebbels in de pers de 'zwijnestel' ging beschrijven die de *Führer* had aangetroffen. Wég met dit zootje verraders, naar de gevangenis in München-Stadelheim.

Zelf ging Hitler met zijn gezelschap terug naar München. SA-leiders die zich van die stad naar Bad Wiessee begaven om de aankondigde conferentie bij te wonen, kwamen onderweg de *Führer* tegen, die hun vanuit zijn auto toebrulde dat Röhm was afgezet en vervangen door Lutze.

In het *Braune Haus* gaf Hitler het sein tot de actie in geheel Duitsland. 's Middags vergaderde hij met zijn in het partijbureau aanwezige *inner circle* (waarbij de nieuwe *Stabschef* van de SA, Lutze) over het lot van de verdachten aan de hand van de proscriptielijsten. Bovenaan stonden de namen van Röhm en zes andere SA-leiders, die toen in Stadelheim waren opgesloten. Bij deze zes namen kwam een streep; in de avond weerklonk op de binnenplaats van de gevangenis zesmaal het salvo van een vuurpeloton, samengesteld uit de *SS-leibstandarte* en persoonlijk door Sepp Dietrich gecommandeerd.

In zijn cel wachtte Ernst Röhm op zijn lot. In Berlijn brachten SS'ers de slachtoffers naar de voormalige kadettenschool te Lichterfelde, die ook over een geschikte binnenplaats beschikte. In München-Stadelheim werd het werk eveneens voortgezet. In beide steden, en in andere plaatsen, begaven *Gestapo*-mannen zich in burgerkleding naar de huizen van de verdachten om daar hun werk ter plaatse te verrichten. Dat spaarde tijd. Steeds meer lieden, van steeds nederiger status, bleken verdacht te zijn. *Abschiessen* dus, ter plaatse, op de binnenhoven van Lichterfelde en Stadelheim, in het kamp Dachau, langs de weg.

Maar het bloedbad had voor Goering en Himmler geen zin als nummer één in leven zou blijven. De volgende dag, 1 juli, wisten ze Hitler ook op dit punt om te praten. Röhm kreeg een pistool aangeboden — ter zelfexecutie. Hij weigerde. Even later zakte hij in zijn cel ineen onder de schoten van de hiervoor naar Stadelheim ontboden kampcommandant van Dachau, Eicke, en de commandant van de kampbewaking, Lippert, die ook tijdens de oorlog in Nederland doden zou laten

vallen.

Maar de slachtoffers bleven niet tot de SA beperkt. Tegelijkertijd vielen ze ook in de rijen van de reactie. De vice-kanselier kreeg alleen huisarrest opgelegd, maar Edgar Jung, zijn tektschrijver voor de rede te Marburg, werd neergeschoten. De laatste kanselier vóór Hitler, generaal Von Schleicher, werd samen met zijn vrouw in zijn huis vermoord. Was de moord op Schleicher een bewust terroriseren van de Duitse rechterzijde of een wraakneming van de nazi's op lieden die het hun vroeger lastig hadden gemaakt? Het *umlegen* van Gregor Strasser behoorde ongetwijfeld tot de laatste categorie. In heel Duitsland werd geschoten; uit politieke overwe-

moordpartij was, zonder uitzonderingen, gelegaliseerd.

Zou de *Reichswehr* dan misschien vanwege de moord op de prominente generaal Von Schleicher en zijn vrouw en op generaal Von Bredow iets doen; van zich laten horen althans? Geenszins. Reichenau verspreidde de officiële leugen dat Schleicher staatsgevaarlijke contacten onderhield en door verzet te bieden tegen zijn arrestatie gedood werd. Blomberg loofde de *Führer* voor zijn moedig optreden!

De oude president? Niets wetend, weinig meer begrijpend, zond hij zijn kanselier een telegram met gelukwensen voor het neerslaan van het 'verraad'.

Het conservatieve burgerdom was door het bloedbad lamgeslagen. Het kon zich echter troosten met het idee dat de revolutionaire vleugel van het nazi-dom kapotgeslagen was. Dat was een bedrieglijke waarheid. Hitler, dacht men, had zich hiermee op '*geordnete Verhältnisse*' vastgelegd. Dat was een illusie. Ondanks een aantal 'excessen' leek de dertigste juni voor de *Reichswehr* een overwinning te zijn. Haar rivaal, de SA, was als politieke factor van het toneel verdwenen. Evenwel: de door het leger bewapende SS ging door met zich te bewapenen — totdat ze binnen tien jaar zelf een formidabel eliteleger zou zijn. En door haar medeplichtigheid aan de dertigste juni zou het leger niet Hitler aan

Süddeutscher Verlag

gingen, uit politieke wraakzucht en heel veel ook uit persoonlijke wraakzucht.

De actie dreigde uit de hand te lopen. In de ochtend van de tweede juli gaf Hitler bevel de zaak stop te zetten. Die dag werden er nog heel wat vuurwapens leeggeschoten, maar toen was het ook inderdaad uit. Resultaat: 150 à 200 doden. Een gemiddelde schatting.

Op 3 juli nam het kabinet een wet aan (om een parlement hoefde men zich niet meer te bekommeren) die slechts uit één korte zin bestond: '*Die zur Niederschlagung hoch- und landesverräterischer Angriffe am 30. Juni und am 1. und 2. Juli 1934 vollzogenen Massnahmen sind als Staatsnotwehr rechtens.*' De

Deze foto van Hitler met een 'trouw gebleven' SA-man moest kort na de Röhm-putsch in alle Duitse kranten gepubliceerd worden onder de titel 'Treue um Treue'.

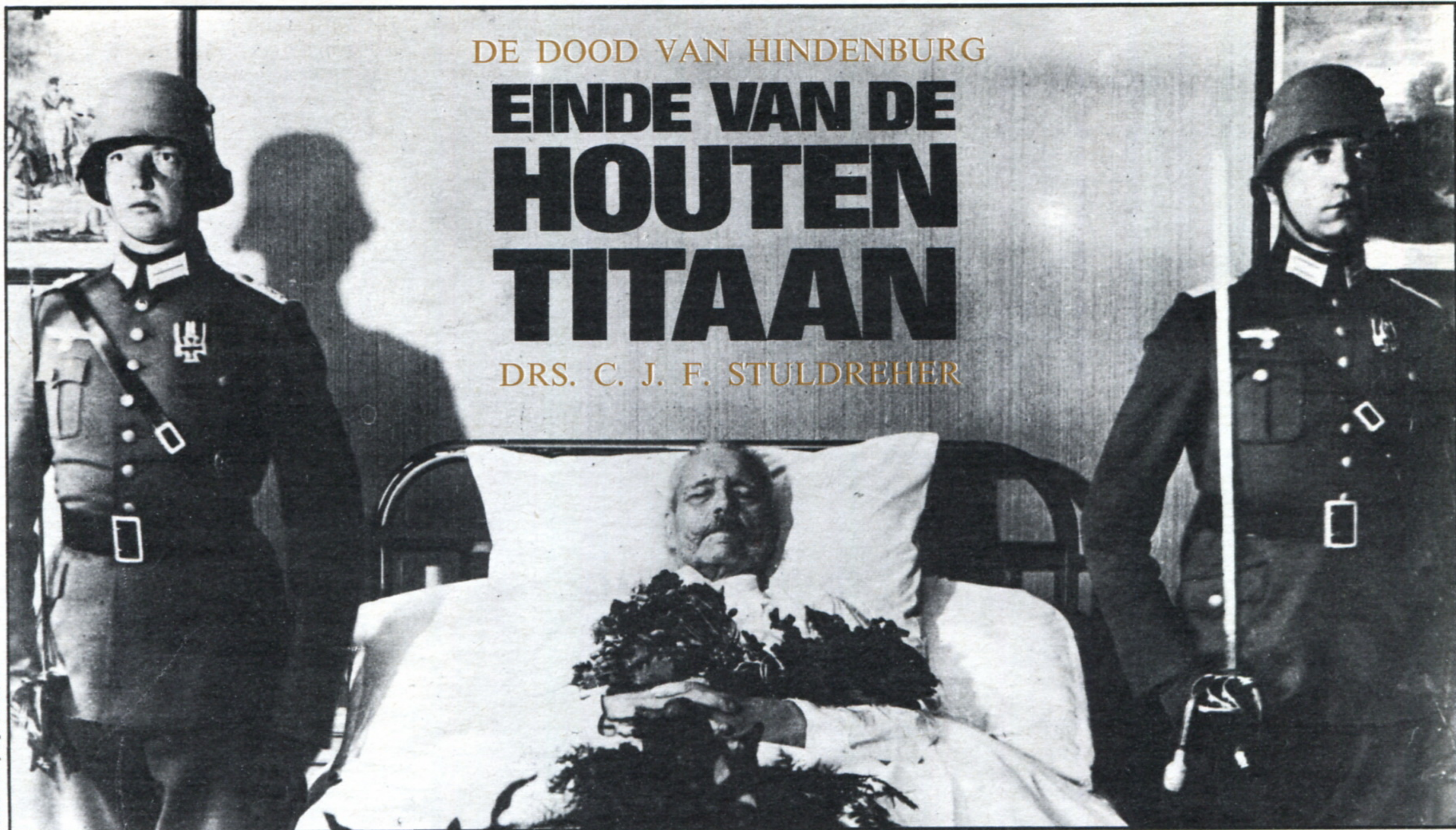
zich verplichten, maar omgekeerd, totdat tien jaar later de *Wehrmacht*-generaals uit de spiraal naar beneden trachtten te ontkomen via een aanslag op de dictator — te laat.

Een eerste deel van de afbetaling die het leger aan Hitler moest verrichten, werd al op 2 augustus ingelost, toen Hindenburg eindelijk overleed. Zonder slag of stoot verenigde Hitler de ambten van president en rijkskanselier in zijn persoon. Dezelfde dag nog zwoer het leger een eed van trouw aan Adolf Hitler persoonlijk. Kort daarop zei deze in vertrouwde kring (een van de luisteraars, Hermann Rauschning, hield de uitspraak vast): '*Äusserlich schliesse ich die Revolution ab. Aber wir verlegen sie ins Innere.*'

DE DOOD VAN HINDENBURG

EINDE VAN DE HOUTEN TITAAN

DRS. C. J. F. STULDREHER

**Rijkspresident Paul von
Hindenburg, opgebaard op zijn doodsbed
in het slot Neudeck.**

Toen op 21 maart 1933 in de Garnisonkirche te Potsdam de openingsplechtigheden voor de bijeenkomst van de nieuwe Rijksdag werden gevierd, hadden de nazi's niet vergeten in hun decor van dрист machtsvertoon een plaatsje in te ruimen voor een lege zetel, bestemd voor ex-keizer Wilhelm II. Dat was gebeurd om de gevoeligste plek te treffen van *Reichspräsident* Paul von Hindenburg, de man die in november 1918, als opperbevelhebber van het Duitse leger en op het moment dat het Wilhelmische Duitsland ineens stortte, te Spa aan zijn hoogvereerde *Kaiser* het dringend advies had gegeven naar een neutraal land uit te wijken.

Hindenburg boog voor de lege zetel en hief zijn maarschalksstaf, voordat hij zich naar zijn plaats begaf om de vergadering toe te spreken. In zijn speech hield hij de aanwezigen met grote nadruk de waarde voor van de beste Pruisische tradities. Hij bezwoer allen omwille van de nationale eenheid elk partijpolitiek egoïsme opzij te zetten.

Hindenburg, een steile, conservatieve Pruisische militair, was een bijzonder imposante persoonlijkheid, zwijzaam, sfinxachtig, een 'houten titaan', zoals de Engelse historicus Wheeler Bennett hem typeerde. Aan een van zijn eigenschappen kan men volstrekt niet voorbijgaan. Hindenburg heeft zich met succes weten te distantiëren van een aantal ontwikkelingen waarvoor hij persoonlijk een groot deel van de verantwoordelijkheid droeg. Hij liet de blaam en de kritiek zonder één woord van verontschuldiging op de schouders van anderen glijden. Hij achtte an-

deren schuldig aan de nederlaag van 1918; met hetzelfde gemak wist hij zijn verantwoordelijkheid voor het falen van de republiek van Weimar af te schuiven. Hij was immers geen democraat. Als Pruisisch officier meende hij zich naar eer en geweten de weelde te kunnen veroorloven zich, onder de keizer, ongenaakbaar te achten boven alle anderen. Had hij zich in november 1918 in de ogen van de keizer geen rechten aangematigd die niet hém, maar alleen de keizer toebehoorden? Toen zijn ziekte zo verergerde, dat het einde weldra moest komen — Hindenburg leed aan een blaaskwaal — ontving hij uit het Nederlandse Doorn van 'zijn keizer' een laatste boodschap, die hij in grote dank en blijdschap aanvaardde, omdat hij zich eerst toen bevrijd achtte van de twijfel over zijn houding in 1918.

Hindenburg overleed op 2 augustus 1934, zesentachtig jaar oud. Tijdens de periode van zijn presidentschap was hij voor velen het levende symbool geweest van het voortbestaan van de republiek van Weimar, dat democratisch experiment in een door conservatisme en Pruisisch absolutisme verstijfd Duitsland. Als Rijkspresident was het zijn plicht boven de onderlinge strijd van parlementariërs en politici te staan. Maar hij heeft nooit begrepen hoe hij dat in een ware democratische gezindheid moest doen. De taal die hij op kritieke momenten sprak als behoeder van de constitutie, was die van zijn oude kameraden uit het keizerrijk, die met nostalgie en rancune het 'democratische' geharrewar gadesloegen.

Op het bericht van Hindenburgs naderende einde was Hitler op 1 augustus naar slot Neudeck gesnel. Met ongeduld had hij op dit overlijden gewacht. Het zou hem de definitieve gelegenheid bieden volstrekt te doen wat hij wilde. Bij de rouwherdenking in de Rijksdag op 6 augustus 1934 prees Hitler het Duitse volk gelukkig dat het door een beschikking van de Voorzienigheid zijn *Nationale Erhebung* had mogen beleven onder bescherming van deze edelman en soldaat. Stond er niet in de laatste versie van Hindenburgs testament van 11 mei 1934, waarvan Hitler de inhoud op 15 augustus 1934 bekend liet maken (vier dagen vóór het plebisciet waarbij het Duitse volk zich moest uitspreken over de overdracht van de presidentiële rechten aan *Führer* en *Reichskanzler* Adolf Hitler), dat Hindenburg de Voorzienigheid dankte voor het feit dat hij zich in zijn levensavond had mogen laven aan het herstel van de nationale eenheid, dank zij zijn Rijkskanselier en diens beweging? In de begeleidende brief bij zijn testament had Hindenburg tegenover zijn opvolger als zijn grote verlangen uitgesproken dat het ambt van staatshoofd *niet* samengevoegd zou worden met dat van hoofd van de regering en dat herstel van de monarchie der Hohenzollerns nodig was. Dat immers zou 'de waarborg voor het behoud van de vrede, van het geluk en het welzijn van het Duitse volk' zijn. Maar Hitler gewaagde niet van de inhoud van deze brief; hij wilde *Führer* van het hele Duitse volk zijn. Op 19 augustus 1934 koos dat volk hem met overweldigende meerderheid in die functie.

DE DUITSE HERBEWAPENING

LIEVER KANONNEN DAN BOTER

L. J. HARTOG

Grenzen maart 1938

Industriegebied

Door Hitler gebouwde autosnelweg 1933 - 1939

Autosnelweg in 1932

Hoofdwegen als voortzetting of verbinding van de autosnelwegen
(deze zijn nog niet voltooid als doorgaande verbindingen)

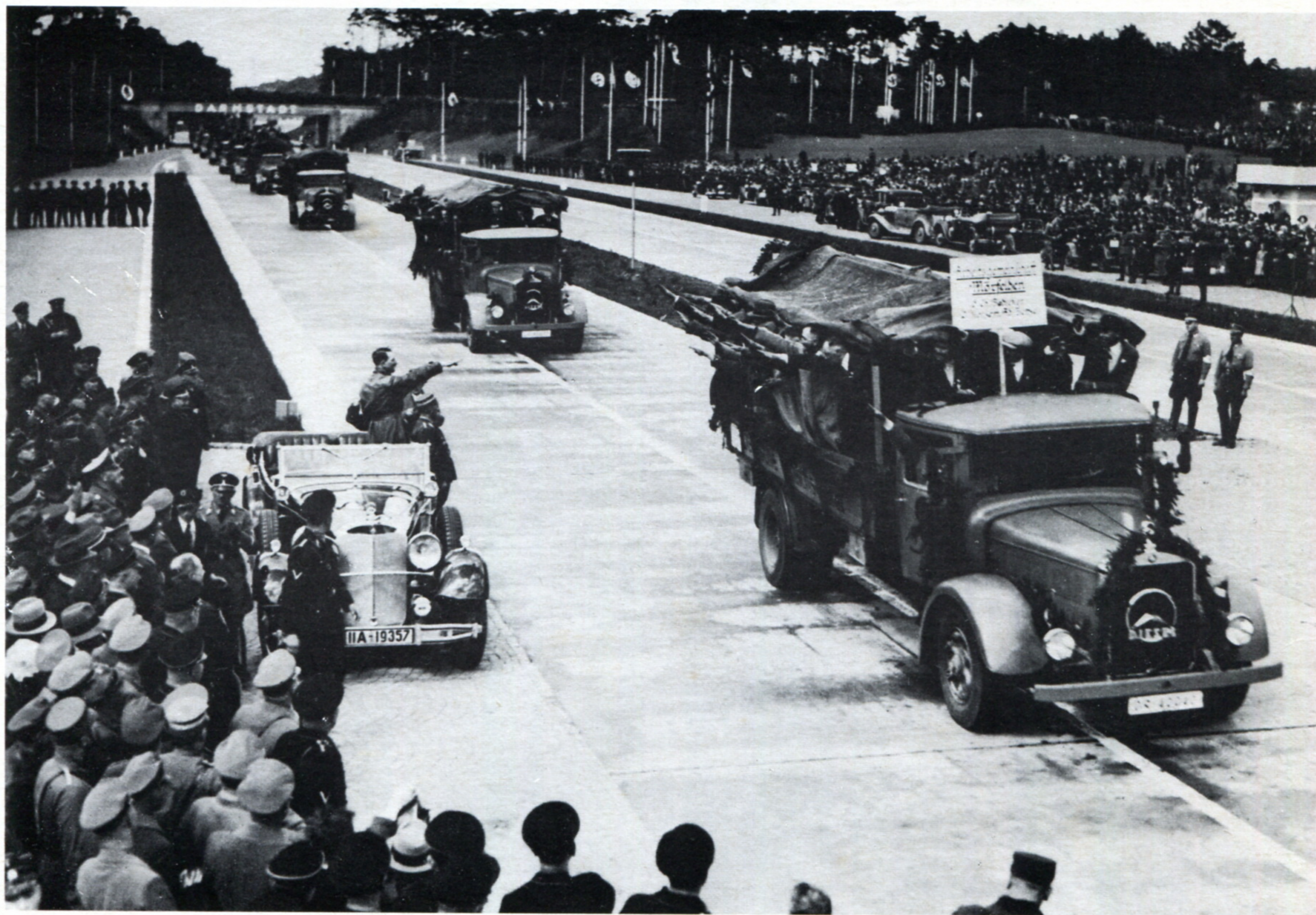
Op de avond van 29 april 1945 stuurde Hitler vanuit zijn Berlijnse bunker een officier door de Russische linies met zijn afscheidsboodschap aan de *Wehrmacht*. 'Het doel,' zo luidde de slotzin, 'moet nog altijd blijven in het oosten grond te veroveren voor het Duitse volk.'

Adolf Hitler — hij bleef tot het einde onwankelbaar trouw aan de principes van ras en ruimte, die hij twee decennia eerder in *Mein Kampf* had geformuleerd: 'Onze buitenlandse politiek moet oostpolitiek zijn, dat wil zeggen: moet erop uit zijn de nodige grond voor ons volk te vinden.' Verovering van levensruimte — een aspect van zijn buitenlands program? Nee, het wezen ervan. Hitler

militair. Politiek: een verbreken van 'de ketenen van Versailles', die de opbouw van een strijdmacht belemmerden, echter 'onder vermijding van internationale conflicten, waartegen we voorlopig niet opgewassen zijn'. Economisch: acht dagen was Hitler kanselier toen hij in het kabinet het criterium vastlegde van de economische politiek: 'Iedere van overheidswege geëntameerde maatregel tot werkverschaffing dient beoordeeld te worden vanuit het gezichtspunt of deze noodzakelijk is met het oog op de herbewapening. Deze gedachte moet altijd en overal op de voorgrond staan.' Militair: drie dagen was hij kanselier toen hij de leiders van de *Reichswehr* vertelde wat zijn plannen waren (herbe-

wapening, herinvoering van de algemene dienstplicht) en hun inzicht verschaft in zijn uiteindelijk doel: 'Verovering van levensruimte in het oosten en onverbiddelijke germanisering van de verworven gebieden.' Het Derde Rijk kende zes jaar vrede. Een vrede als middel. Vredespolitiek was voor Hitler ten eerste en ten laatste de voorbereiding op de oorlog met alle middelen.

I. Met ruim zes miljoen werklozen kwam Hitler aan de macht; hij beloofde het volk binnen vier jaar een einde aan de werkloosheid te zullen maken. Daarin slaagde hij. Hij koppelde zijn binnenlandse problemen aan zijn buitenlandse doeleinden, zijn werkgelegenheidspolitik aan zijn wapeningspoli-

was geen opportunist die slechts dorstte naar naakte macht; hij wilde macht om zeer concrete doeleinden te kunnen realiseren. Die doeleinden waren gericht op de schepping van een Groot-Germaans rijk, op de Duitse hegemonie op het Europese vasteland via de verovering van Oosteuropese ruimte. Die verovering vormde de onveranderlijke kern van zijn wereldbeschouwing; die verovering noemde hij 'de droom van mijn leven, het doel van het nationaal-socialisme'.

Deze droom en dit doel maakten van de aanvang af oorlog tot het onontkoombare middel van Hitlers buitenlandse politiek. Bijgevolg werd al gelijk na de machtsovername de marsroute uitgezet. Politiek, economisch,

15 mei 1935: opnieuw is er een stuk Autobahn gereedgekomen. De arbeiders die eraan hebben gewerkt, defileren langs Hitler en brengen hem de nazi-groet.

Links: de autosnelwegen die Hitler in de jaren 1933—1939 liet bouwen.

tiek. In deze koppeling lag het eigenlijke ordeningsprincipe van de nazistische economie. Dit principe werkte overal door — zelfs bij de realisatie van zijn fameuze werkgelegenheidsobject: de *Autobahnen*. De man die geloofde dat de tijd van de maritieme imperia ten einde liep en de toekomst aan de grote, continentale rijken zou toebehoren, was zich terdege bewust van de betekenis van de strategische wegen als voorwaarde voor het ontstaan en behoud van imperia. Hij wist daarnaast welke rol de spoorwegen in voorbije oorlogen hadden gespeeld, maar voorzag hun kwetsbaarheid in een toekomstige oorlog, waarin vliegtuigen zouden worden ingezet. Het waren deze overwegingen die hem zijn

werkgelegenheidspolitiek deden richten op de *Autobahnen*, d.w.z. op een project waaraan op grond van de toenmalige motoriseringsgraad in Duitsland als geheel weinig behoefte bestond. En passant: waren de *Autobahnen* dan niet kwetsbaar in een luchtoorlog? De Amerikaanse *highways* hadden een betondek van 5 à 6 centimeter. Op uitdrukkelijke aanwijzing van Hitler kregen de Duitse snelwegen een betondek van 25 à 30 centimeter. 'De oorlog,' zei hij in 1942, 'heeft mij in het gelijk gesteld. Zelfs voltreffers hebben de *Autobahnen* maar licht beschadigd.'

Goebbels' propagandamachine bejubelde de *Autobahnen* als Hitlers grote vredeswerk; mede op deze wijze werd de aandacht afgeleid van de rigoureuze herbewapening waarmee de natie bezig was. In 1933 gaf men 0,75 miljard, in 1938 15,5 miljard Rijksmark voor die bewapening uit. Het land gonsde van de bedrijvigheid. De wereld sprak van 'het Duitse wonder'. Dat wonder was een macabere aangelegenheid: de relatieve welvaart was mede een gevolg van het feit dat de doden van morgen de wapens maakten voor hun ondergang.

II. Voor de verwerkelijking van zijn militair-economisch program kon Hitler gebruik maken van handlangers van formaat: de Duitse grootindustrie en het Duitse bankwezen, belichaamd in de briljante Schacht (die in 1933 president van de Reichsbank, in 1934 tevens minister van economische zaken werd). Schacht zorgde voor de miljarden voor de bewapening onder gelijktijdige vermindering van de inflatoire tendens van zulk een groot-scheepse kredietverlening. Daarnaast bestreed hij de deviezenschaarste met een efficiënt systeem van goederenruil: hij sloot bilaterale verdragen af met landen die Duitsland konden leveren wat het nodig had (grondstoffen, levensmiddelen) en bereid waren af te nemen wat het Rijk kwijt kon. Maar ondanks vaak ingenieuze manipulaties op financieel en handelspolitiek terrein, bleven spanningen niet uit. De deviezenvoorraad bleek in het voorjaar van 1936 te beperkt om aan de enorme vraag naar bepaalde grondstoffen te kunnen voldoen; metalen, rubber en textiel dienden namelijk op de wereldmarkt te worden ingekocht. Hoe ernstig de situatie was blijkt uit het feit dat zelfs de munitie-industrie slechts op 70% van haar capaciteit kon werken als gevolg van grondstoffengebrek. Schacht zag één oplossing: vermindering van het tempo der bewapening. Hitler zag een andere oplossing: men moest van de afhankelijkheid van het buitenland af. Benzine, rubber, textiel en wat niet al — men moest het zelf gaan maken. Autarkie dus, economische zelfstandigheid, losweken van het Derde Rijk uit het wereldhandelsverband, mobilisatie van alle technische, chemische en geologische potenties. Op deze gedachte was het Tweede Vierjarenplan gebaseerd, dat in september 1936 werd geproclameerd. Met veel pathos werd het volk verteld dat het ging om 'het veilig stellen van het Duitse leven, de vrede en de vrijheid'. Waar het werkelijk om ging, leert Hitlers geheime rapport: 'Ik stel de volgende taken. Eén: het Duitse leger moet in vier jaar voor de strijd gereed zijn. Twee: de Duitse economie moet in vier jaar op de oorlog zijn ingesteld.' Dat was duidelijk-

ke taal. Goering werd met de uitvoering belast. Hij liet de industriëlen niet in twijfel: 'We zijn al aan het mobiliseren en in oorlog. Er wordt alleen nog niet geschoten.' Nieuwe fabrieken verrezen. Uitdrukkelijk was gesteld dat de uitvoering van het autarkieplan diende te geschieden 'zonder rekening te houden met de kosten'. Een vakman als Schacht ging dit te ver — in november 1937 verloor hij zijn positie als minister van economische zaken. Toen hij ook op het financiële vlak bleef tegenliggen, verloor hij in 1939 ook zijn post aan de *Reichsbank*. Intussen deed de roofofbouw die met het bewapenings- en autarkieprogram werd gepleegd, de rijksschuld stijgen tot astronomische bedragen. Het deer-

de Hitler niet. 'Er is nog geen land aan zijn schulden te gronde gegaan. Wel aan een verloren oorlog.' En hier lag de kern van de zaak. De oorlog zou alles weer goedmaken. 'Wanneer we de oorlog verliezen, is alles toch afgelopen; wanneer we winnen, spelen de voor *Wehrmachts*doeleinden uitgegeven miljarden helemaal geen rol.' Hitler riskeerde bewust de ondergang van de Duitse economie in de hoop die economie door middel van een als roofocht gevoerde oorlog weer te kunnen saneren.

III. Toen Hitler aan de macht kwam, was Duitsland militair onbetekenend; Versailles had het op wel zeer rigoureuze wijze aan banden gelegd. Punt één van Hitlers program

was dan ook populair en plausibel: de liquidatie van Versailles. Zijn eerste richtlijn: 'In de eerste plaats dient de ontwapening van andere landen te worden nagestreefd, daar deze methode meer succes belooft dan een bewapeningswedloop.' Hier diende zich reeds de methode aan waarmee Hitler op meer dan talentvolle wijze zou gaan opereren. Van het begin af aan sprak hij voortdurend over zover mogelijk gaande ontwapening. De politicus Hitler wist wel dat zo iets niet te organiseren viel. De demagoog Hitler wist echter ook welk een gunstige indruk zulke voorstellen op de publieke opinie maakten. De tacticus Hitler verschaftte zich daarmee een alibi voor eigen bewapening, die hij afleidde

uit de onwil van de anderen om op zijn voorstellen in te gaan. De staatsman Hitler rechtvaardigde die bewapening op grond van het recht van een staat op beveiliging van de eigen grenzen. De imperialist Hitler kon achter dit recht op veiligheid zijn werkelijke motieven verbergen, d.w.z. met het argument de grenzen te beschermen een *Wehrmacht* opbouwen die bedoeld was de grenzen te overschrijden. Tweede richtlijn: 'Territoriale problemen kunnen pas aangesneden worden als Duitsland militair, politiek en financieel sterk genoeg is. Tot dat tijdstip moeten wij ons beperken tot propaganda op basis van de punten van Wilson.' Ook dit was Hitler toevertrouwd: hij zou het zelfbeschikkingsrecht,

dat men in 1919 wel op Duitslands vijanden, maar niet op Duitsland zelf had toegepast, tot centraal thema van zijn agitatie maken. Tot en met 'München' zou de man die Versailles wilde liquideren, optreden als de voorvechter van het zelfbeschikkingsrecht, dat een kernstuk van Versailles had gevormd. Met dit soort technieken wist hij de komende jaren zijn tegenstanders moreel te overtroeven en diplomatiek schaakmat te zetten.

Derde richtlijn: 'Buitenlandse conflicten moeten worden vermeden totdat we volledig op sterkte zijn.'

Aldus geschiedde. In het geheim begon men met de bewapening. In het openbaar sprak men over niets dan vrede. Het was de politiek van de dubbele bodem, de politiek van het 'als-of'.

IV. Binnen drie en een half jaar ontzieldde Hitler de militaire bepalingen van Versailles, legde de grondslag voor een slagvaardige *Wehrmacht*, bond de strijdkrachten aan zijn persoon en zorgde voor een verbetering van de strategische positie. Als vier belangrijke acties kunnen worden genoemd:

1. Het verlaten van de Volkenbond in oktober 1933.

In 1932 had men in Genève Duitsland gelijke rechten in het vooruitzicht gesteld. In 1933 kwam men daarop terug; men wilde eerst aanzien hoe dit nieuwe Rijk zich ontwikkelde. Hitler sprak van een 'belediging van het Duitse volk', verliet de ontwapeningsconferentie en de Volkenbond.

2. De binding van de strijdkrachten aan Hitler in augustus 1934.

Na Hindenburgs dood werden de ambten van president en kanselier verenigd; daarmee speelde Hitler zich de prerogatieven van het staatshoofd toe. Tegelijk werd van de strijdmacht een nieuwe eed verlangd. Geen eed op de grondwet of het vaderland, maar een 'heilige eed' van 'onvoorwaardelijke gehoorzaamheid' op Adolf Hitler. Zo bond Hitler het lot van de strijdkrachten aan het zijne. Deze eed heeft verwoestend gewerkt. Hij bezorgde sommigen ernstige gewetensconflicten toen Hitlers misdadigheid aan de dag trad; hij bezorgde velen het alibi om te doen of te dulden wat niet gedaan of geduld had mogen worden.

3. De herinvoering van de algemene dienstplicht in maart 1935.

Op 16 maart werd de dienstplicht ingevoerd; 36 divisies, 500.000 man. Enkele dagen eerder had Goering het bestaan van een Duitse luchtmacht bekend gemaakt — hij was al

**Generaal Ludendorff (m.),
Generaloberst Von Blomberg (r.) en zijn
collega Von Fritsch (l.) tijdens
een militaire parade.**

twee jaar met de opbouw bezig geweest. Frankrijk, Engeland en Italië handelden niet. Dit patroon zou zich herhalen, mede omdat Hitler op schrandere wijze inspeelde op het politiek en geestelijk klimaat van die jaren. Hij betuigde hartgrondig adhesie aan een alomtegenwoordig pacifisme, dat in het parool 'nooit meer oorlog' zijn vaak goedbedoelde uitdrukking vond. Hij adverteerde daarnaast het Derde Rijk als 'bolwerk tegen het goddeloze bolsjewisme'. Ook dat maakte indruk. Hij buitte tenslotte de verlegenheid uit van zijn tegenstanders, die wel wisten dat Versailles een in menig opzicht bedenkelijk verdragswerk was.

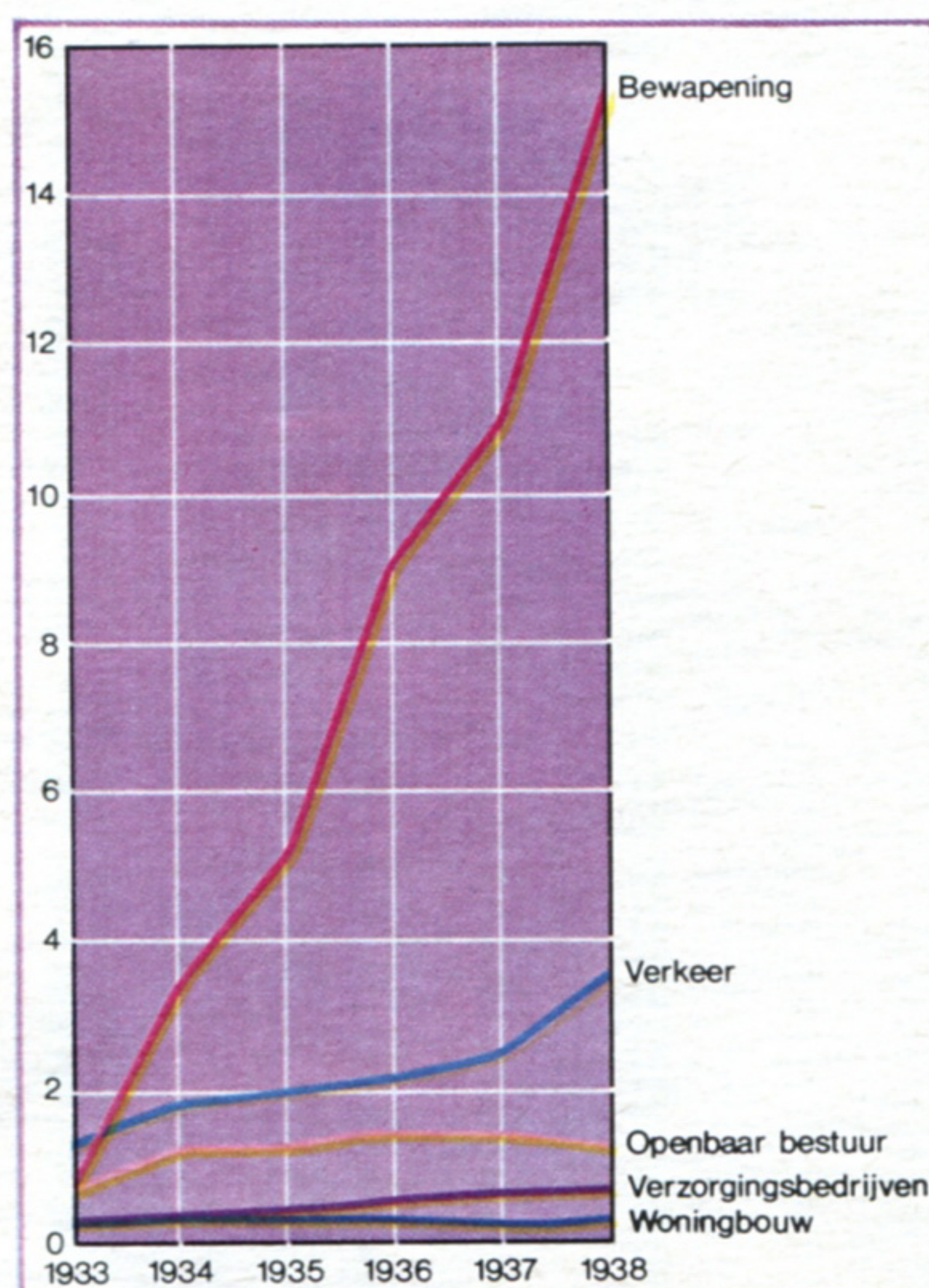
4. De bezetting van de gedemilitariseerde zone in het Rijnland in maart 1936.

Uit strategisch oogpunt was de hermiliterisering van grote betekenis: Engeland en Frankrijk gaven hiermee hun laatste veiligheidszone prijs. Hitler had een voortreffelijke uitgangsbasis verworven voor offensief optreden, een uitstekend terrein voor het verdedigend gevecht ter bescherming van het kwetsbare Ruhrgebied. De volledige soevereiniteit over het gehele Rijksgebied was hersteld; het nationale statusherstel was voltooid, Versailles was ter ziele. Op 30 januari 1937 annuleerde Hitler plechtig de Duitse ondertekening van het verdrag. 'Het verdrag van Versailles is dood,' riep hij op de partijdag in 1937. 'De garant van onze vrijheid is onze eigen *Wehrmacht*.' De revisie-politiek was uitgespeeld, de annexatiepolitiek kon beginnen.

V. Voor enkele van de hiervoor genoemde acties hadden de generaals Hitler gewaar-schuw. Deze man, zo meenden zij, voerde een te riskante politiek. Hier waren twee opvattingen op elkaar gebotst. Aan de ene kant de stafofficieren, traditioneel voorzichtig, opgevoed met de stelling dat men de kracht van de vijand eerder moet overschatten dan onderschatten (omdat men zich wel door onverwachte successen, maar niet door onverwachte tegenslagen mag laten verrassen). Aan de andere kant een man die altijd tot grote risico's bereid bleek — een bereidheid die samenhang met zijn politiek radicalisme ('Duitsland zal wereldmacht zijn of het zal niet zijn') en zijn nerveuze haast (het verlangen zijn historische missie nog in de kracht van zijn leven te volbrengen). Omstreeks de jaarwisseling 1937—1938 besloot Hitler tot vergaande reorganisatie. Op weg naar nog veel riskantere acties wilde hij zich ontdoen van de weifelaars, de waarschuwers en de anti-*Draufgänger*. Directe aanleiding daartoe was een geheime bespreking in november 1937, waartoe Neurath (buitenlandse zaken), Blomberg (oorlog), Fritsch, Goering en Raeder (opperbevelhebbers van leger, luchtmacht en marine) waren uitgenodigd. De Duitse toekomst, zo vertelde Hitler, hing af van de oplossing van het probleem van de levensruimte. Daartoe zou de weg van het geweld moeten worden gegaan — uiterlijk 1943—'45, eventueel eerder. De eerste etappe zou de verovering van Oostenrijk en Tsjechoslowakije moeten zijn. De weg van het geweld — hij zou niet zonder risico's zijn, legde Hitler uit. Enkele aanwezigen achtten die risico's te groot. Met deze mensen was dus geen imperium te maken; binnen drie maanden stonden de tegensprekers Neurath, Blomberg en

Boven: op de Rijkspartijdag die in 1937 te Neurenberg werd gehouden, toonde Hitler reeds de *Panzer* die hij zou gebruiken in de *Blitzkrieg*.

ontwikkeling der Duitse overheidsuitgaven in de periode 1933 tot 1938.

Rechts: augustus 1934. De soldaten van de *Wehrmacht* leggen de eed van trouw af op Adolf Hitler.

Fritsch aan de kant. In februari 1938 werd een vergaande wijziging in de leiding bekend gemaakt. Voor Blomberg werd geen opvolger benoemd. Hitler werd opperbevelhebber van de *Wehrmacht*, Keitel werd chef van een nieuw overkoepelend staforgaan: het Oppercommando van de *Wehrmacht* (OKW). In het leger werd Fritsch vervangen door Brauchitsch en de stafchef Beck (een half jaar later) door Halder. Zestig generaals werden gepensioneerd, vierendertig overgeplaatst. Op Buitenlandse Zaken werd Neurath vervangen door de serviele Ribbentrop. Via deze reorganisatie bereikte Hitler een concentratie in eigen hand van de twee voornaamste instrumenten van zijn expansiepolitiek: Buitenlandse Zaken en *Wehrmacht*.

Aanwezige instrumenten dienen gebruikt te worden. Dat gebeurde dan ook. In maart 1938 werd Oostenrijk ingelijfd; in oktober trokken de Duitsers het Sudetenland binnen; in maart 1939 hees de voorvechter van het zelfbeschikkingsrecht de piratenvlag en bezette het gebied van een vreemde natie. 'Over twee weken spreekt niemand er meer over,' zei Hitler toen hij Praag binnentrok. Maar nu vergiste hij zich. Praag was een pijnlijk demasqué, een onthulling van de dubbele bodem van Hitlers politiek. Het moest het einde betekenen van de *appeasement*-politiek. Polen kreeg muurvaste garanties; deze garanties en de Duitse eisen leidden tot de oorlog.

Die oorlog begon verbijsterend. Als onderdeel van hun oorlogsvoorbereiding hadden de Duitsers iets nieuws bedacht. 'Tankdivisie' was het trefwoord van een nieuwe conceptie op operatief terrein.

VI. De Eerste Wereldoorlog had de tank voortgebracht als antwoord op het hoofdprobleem van de stellingoorlog: hoe de infanterie de laatste paar honderd meter voor de vijandelijke stelling doorschrijden moest, het gebied waarin de soldaat niet meer door eigen artillerie kon worden gedekt, maar wel onder vijandelijk mitrailleurvuur kwam. Hier had de tank uitkomst gebracht — hij bleek te kunnen fungeren als stootblok, als 'verlengde arm' van de infanterie. Na de oorlog was er een strijd ontbrand over zijn betekenis in het toekomstige gevecht. 'Een hulpmiddel van de infanterie', oordeelde het militaire establishment in Engeland en Frankrijk. Hiertegen verzette zich een aantal jonge deskundigen: Fuller, Liddell Hart, De Gaulle. Ze zagen in de tank veel meer. Tanks behoorden *en masse* op te treden, als zelfstandig wapen. Ze hoorden de eerste klap te geven,

doorbraken te forceren, de weg vrij te maken, niet voor de infanterie, maar voor zichzelf. Slechts gebonden aan de eigen snelheid hoorden ze vervolgens diep door te dringen op vijandelijk terrein. De Engelse en Franse deskundigen publiceerden, maar bereikten niet veel. Hun voornaamste leerling was... een Duits officier, die hun revolutionaire theorieën uitbouwde en al vroeg begon te oefenen met namaaktanks: Guderian. Kort na de machtsovername zag Hitler oefeningen met tanks. 'Die moet ik hebben, die heb ik nodig,' had hij uitgeroepen. En zo waren de tankdivisies er gekomen. Theoretisch en praktisch had men vrijwel alle problemen tot oplossing weten te brengen. Probleem één: de vijand

zou uiteraard zijn vliegtuigen afsturen op de logge gevaarten die het land zouden doorploegen. Oplossing: de Duitse luchtmacht diende vanaf het eerste ogenblik strategisch te worden ingezet ter verovering van de heerschappij in de lucht via de vernietiging van de vijandelijke luchtstrijdkrachten in de lucht en op de bodem. Probleem twee: de vijand zou vervolgens uiteraard zijn zware middelen in beweging zetten om de doorbraken af te snoeren. Oplossing: de Duitse luchtmacht diende ook vanaf het eerste uur tactisch als 'vliegend veldgeschut' te worden ingezet om iedere vijandelijke aanvoer te teisteren en zijn artillerie tot zwijgen te brengen. Voor dit doel ontwikkelde men een bommenwerper met hoge tref-

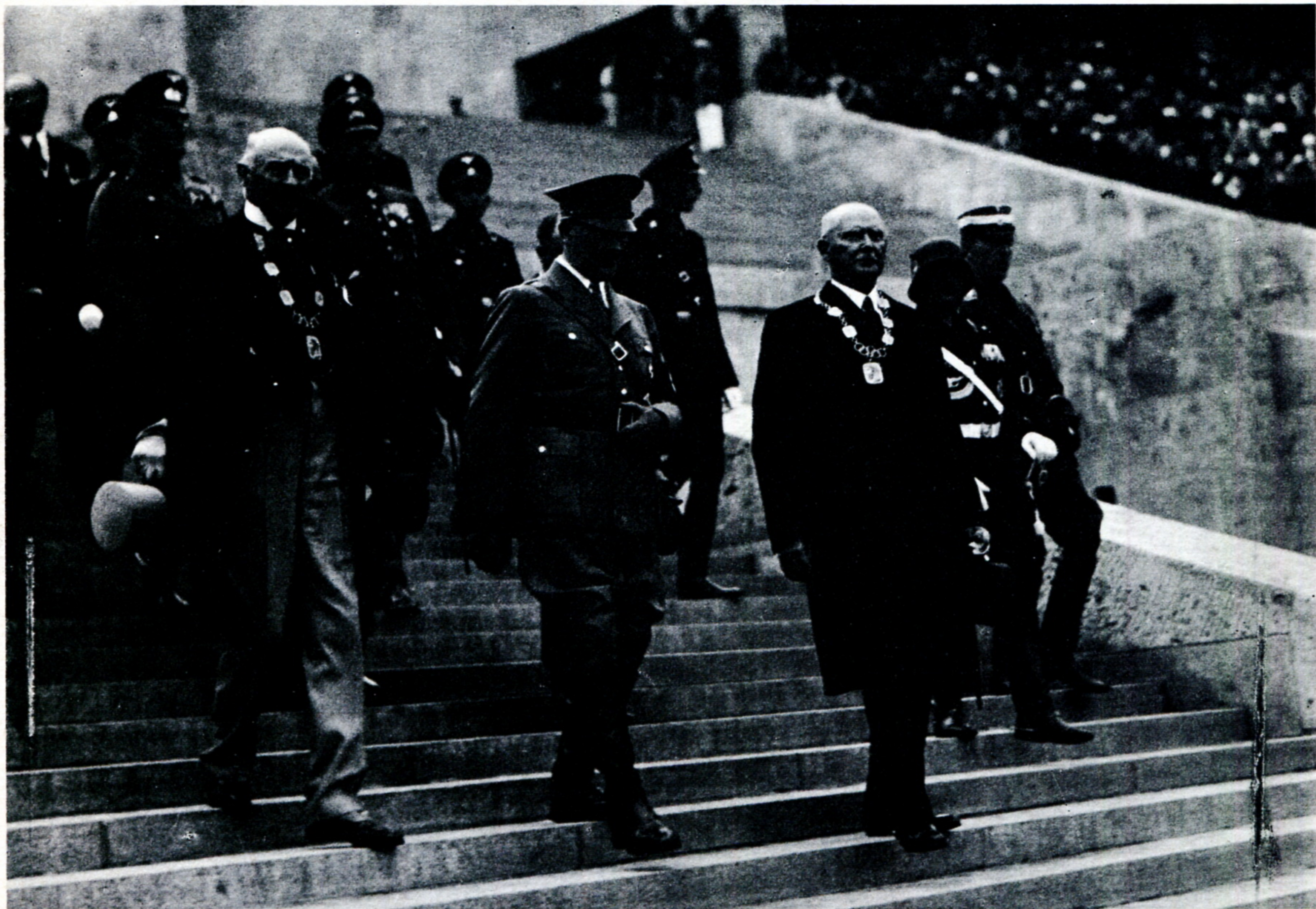
zekerheid: de duikbommenwerper Junker 87, de Stuka.

Zo stonden twee geheel verschillende concepties tegenover elkaar. De traditionele Frans-Engels-Russische conceptie: de infanterie als 'koningin van het slagveld' met de tank als hulpwapen. De Duitse conceptie: de tank-eenheid als 'koningin van het slagveld' met het vliegtuig als hulpwapen. Het verschil tussen die twee concepties heette snelheid. Het doel van de Duitse snelheid was het stichten van die maximale verwarring die het doel is van alle strategie. Het resultaat van de Duitse conceptie ervoer de wereld in de jaren 1939—1941: de bliksemoorlog waarmee Hitler half Europa onder de laars liep.

PROPAGANDA EN INDOCTRINATIE

MICKEY MOUSE IN HET BRUINE HEMD

JOEP BÜTTINGHAUSEN

Süddeutscher Verlag

'Iedere propaganda moet populair zijn en haar intellectueel peil instellen op het begripsvermogen van de achterlijksten onder diegenen tot wie zij zich wenst te richten... Het bevattingvermogen van de grote massa is maar zeer beperkt, het begrip gering, de vergeetachtigheid daarentegen groot.' Deze woorden staan in *Mein Kampf*. Hitler besteedde in dit 'levenswerk' ruime aandacht aan propaganda als instrument bij het veroveren van de macht. Zijn ideeën over propaganda baseerde hij voor een belangrijk deel op de marxistische massapropaganda van vóór 1914 en speciaal ook op de Britse oorlogspropaganda, die hij bewonderde. Hitlers cynische, opportunistische, maar voor

zijn doen ook ongewoon helder geformuleerde opvattingen over propaganda en de werking ervan zijn voor Duitsland in grote trekken juist gebleken. Het succes van de nazi-propaganda in het Derde Rijk zou later het buitenland verbijsteren en komt zelfs nu nog velen onbegrijpelijk voor. Die verbazing berust vooral op het feit dat dit succes kon worden behaald met een ideologie die eigenlijk hol was en dit gebrek aan werkelijke inhoud ook duidelijk toonde. Hier moet echter meteen worden opgemerkt dat die propaganda-successen sinds 1933 alleen zo groot hebben kunnen zijn, doordat in Duitsland tegelijk met die propaganda een gigantisch systeem van intimidatie, dwang, onderdrukking en

terreur werd ontwikkeld. Angst voor het naakte bestaan en de uitschakeling van vele tienduizenden tegenstanders van het regime hebben wellicht evenveel bijgedragen tot het ontstaan van de robotachtige hysterie van grote groepen Duitsers als de hypnotiserende redevoeringen van Hitler, de immense massamanifestaties met kleurige vaandels, dreunende trommen, trompetten, gesloten legioenen van voorbijmarcherende, gehelmde militairen, gelaarsde SA-afdelingen, Hitlerjugend in *kecke* uniformen en pseudo-mystieke 'Germaanse' ceremoniën. Hitler zelf hechtte vooral belang aan redevoeringen voor een groot gehoor. Hij had een retorische techniek ontwikkeld, die feil-

in speciale zinnen op 228 trillingen per seconde geschat, terwijl de normale frequentie van een stem die in woede uitbarst, 200 trillingen bedraagt.

Hoe groot echter ook de rol van Hitlers redevoeringen — en later ook zijn toespraken via de radio — moge zijn geweest, als dé grote architect van de Duitse propaganda moet zonder twijfel Joseph Goebbels worden aangemerkt. Hitler, voor wie Goebbels een mate-loze verering koesterde, bleef weliswaar voor hem het grote, lichtgevende voorbeeld, maar in het twaalf jaren bestaande Duizendjarige Rijk toonde hij zelf niet alleen een even begaafd als demagogisch redenaar te zijn, maar ook een meester in het bespelen van vele an-

dere propaganda-instrumenten.

Dank zij zijn benoeming op 13 maart 1933 tot Rijksminister van voorlichting en propaganda — het ministerie was een wereldpri-meur van de nazi's — dank zij zijn verdere functies van Rijkspropagandaleider (sinds '29) van de Partij en president van de *Reichskulturkammer* kreeg Goebbels een bijna allesomvattende greep op pers, radio, film, literatuur en kunst in het Derde Rijk. 'Bijna allesomvattend', omdat Goebbels na maart 1933 in het bijzonder op het gebied van pers en propaganda hardnekkige concurrentie te verduren kreeg. Zijn voornaamste rivalen waren de Rijksperschef dr. Otto Dietrich en de nauw met Hitler bevriende Rijksleider

Links: Hitler maakt zijn entree bij de opening van de Olympiade in Berlijn. Links van hem loopt graaf Baillet-Latour, voorzitter van het Internationaal Olympisch Comité.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Boven: jeugdige leden van de BDM, de 'Bund Deutscher Mädel', in de houding bij een inspectie. Goebbels hield zich ook met feestelijkheden van deze jeugdorganisatie bezig.

Rechts: propaganda doordrong het gehele leven in het Derde Rijk. Hier een glimlachende 'Führer' met een SA-man in miniatuur.

loos bleek te werken. Hitler placht, zoals in het boek 'De propaganda van de nazi's' van Z. A. B. Zeman staat, aarzelend, monotoon en zacht te gaan spreken. Al gauw kwam er echter een regelmatigere, luidere stroom van zinnen, terwijl hij met zijn rechterarm begon te gebaren. Die woordenstroom werd een stortvloed, terwijl de climax met een luide, soms schorre, schrille stem werd uitgesproken. Dan, plotseling, was het uit. Hitler begon aan een nieuw onderdeel, weer zacht, zij het minder aarzelend, om al gauw tot een nieuw crescendo te komen, waaraan — met een snelle beweging van de rechterarm — abrupt een einde werd gemaakt. In dit vaste patroon werd de frequentie van Hitlers stem

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

voor de pers Max Amann. Ook partij-ideoloog Alfred Rosenberg trachtte met semi-mystieke Germaanse bijeenkomsten af en toe onder Goebbels' duiven te schieten, terwijl verder onder andere het ministerie van buitenlandse zaken min of meer succesvol probeerde bepaalde aspecten van de propaganda voor het buitenland onder eigen beheer te houden. Hitler heeft, volgens het bekende 'verdeel-en-heers'-principe, deze rivaliteit zorgvuldig in stand gehouden. Desondanks heeft, propagandistisch gezien, voornamelijk Goebbels zijn stempel op nazi-Duitsland gedrukt. Naar buiten toe heeft hij vooral met succes de geesten bewerkt van de 27 miljoen Duitsers in den vreemde. Hij bediende zich

Toen Goebbels daar op 11 februari '27 voor de eerste maal in een zaal zou spreken, ontketende een communistische knokploeg een ware *Saalschlacht*, die de nazi's ondanks hun SA-ordedienst enkele doden en flink wat gewonden kostte. Toen de politie echter de orde had hersteld, wist Goebbels de nederlaag behendig in een victorie om te zetten door te gaan spreken te midden van de gewonde SA-lieden, die hij zo tot helden en martelaren maakte.

Een andere gebeurtenis die Goebbels voortreffelijk wist uit te buiten, was de Olympiade van 1936 in Berlijn. Daar hij de radio al als een zeer belangrijk propaganda-instrument zag, gaf hij de Duitse omroep een extra-kre-

diet van twee miljoen mark. Via kortegolfzenders liet hij in vijf talen Duitse taallessen en tips voor het reizen in Duitsland uitzenden. Hij haalde 450 extra-omroepmensen naar de hoofdstad en verzorgde voor 92 buitenlandse verslaggevers een tot dan toe ongekend maximum aan faciliteiten. Precies op tijd liet hij overal de borden met het opschrift 'Voor joden verboden' weghalen, terwijl hij zelfs tijdelijk de straatverkoop van het schendblad *Der Stürmer* liet verbieden. Dit plus de hele verdere magistrale presentatie van de Olympische Spelen droeg sterk bij tot het meer dan bedrieglijke beeld van een gezond, gelukkig en innerlijk vereend Duitsland met fraaie autosnelwegen, dat ontelbare buitenlanders werd voorgeschoteld.

Goebbels had toen al een lange leerschool achter zich. Reeds sinds 1929 had hij zich kunnen bekwaamen in het hanteren van moderne technische publiciteitsmiddelen. Hitler had zich in dat jaar verbonden met de ultra-rechtse groot-industrieel Alfred Hugenberg, die een belangrijk deel van de toenmalige Duitse pers en film (onder andere de UFA) beheerste. Samen met Hitler zorgde Goebbels ervoor dat via Hugenberg's publiciteitsmedia de nazi-partij steeds meer onder de aandacht van het publiek werd gebracht. Verder ging Goebbels een zeer intensief gebruik van microfoons en luidsprekers maken, terwijl hij verkiezingscampagnes met ontelbare strooibiljetten en felgekleurde affiches organiseerde. Hij verspreidde bovendien links en rechts foto's die Hitlers lijffotograaf Heinrich Hoffmann van de *Führer* maakte, en bouwde het image van Hitler verder uit door hem bij het

Ullstein

behalve van lectuur ook van kortegolfzenders. Goebbels, die van tegenstanders de bijnaam Wodans Mickey Mouse had gekregen, was een tenger gebouwde man met een klompvoet, die uiterlijk bepaald niet beantwoordde aan het beeld van de stoere Edelgermaan. Tegenover deze handicaps stonden echter een in zijn soort scherpe intelligentie, een door ijdelheid gevoede, brandende ambitie en een ongelooflijk grote werkkraft, die hij geheel in dienst van de partij stelde.

De op 29 oktober 1897 in Rheydt geboren Joseph Goebbels groeide op in een vroom katholiek gezin. Zijn vader zorgde dat hij naar het gymnasium kon gaan, waar hij een uitstekende leerling bleek. Vader en moeder Goebbels hoopten dat hun zoon priester zou worden, maar 'Jüppche' koos als hoofdvak filosofie en promoveerde in 1922 te Heidelberg. In die tijd was hij meer socialistisch dan nationaal gezind. Maar in datzelfde jaar hoorde hij Hitler spreken. Hij liet zich daarna onmiddellijk als lid van de partij inschrijven. De jonge Goebbels, die zonder succes een roman en enkele toneelstukken had geschreven en eveneens tevergeefs als journalist bij een liberaal dagblad had gesolliciteerd, zette zich nu al gauw volledig in als een even onscrupuleuze als onvermoeibare propagandist van de nazi-ideeën. Hij onderscheidde zich onder meer door in het nazi-blad *Der Angriff* perfide antisemitische artikelen te schrijven. Hitler beloofde zijn ijver in 1924 door hem gowleider van Rijnland te maken. Een jaar later werd hij gowleider van het toen nog als 'vuurrood' beschouwde Berlijn.

Boven: Goebbels bewondert op een expositie een foto van zichzelf uit de 'Kampfzeit', de periode van strijd in het Berlijn der jaren twintig.

Onder: Goebbels organiseerde in 1936 een reizende expositie van 'ontaarde, joods-bolsjewistische kunst', waarvoor deze affiche diende.

Süddeutscher Verlag

afwerken van talloze verkiezingsvergaderingen als eerste politicus herhaaldelijk gebruik te laten maken van een vliegtuig. Zo werd Hitler de dynamische, de alomtegenwoordige, ja bijna halfgoddelijke leidsman. Hierdoor begon de nazi-pers, die jaren een kwijnend bestaan had geleden, snel te groeien. Goebbels had zijn sporen dus al verdiend, toen hij in 1935 als Rijkspropagandaminister zijn eerste grote radiosucces boekte met de Saarcampagne. Het Saarland moest volgens het verdrag van Versailles in januari '35 kiezen voor aansluiting bij Duitsland of Frankrijk. Al een jaar eerder zette Goebbels zijn campagne in. Hij liet vierduizend goedkope radiotoestellen in de Saar installeren en lan-

ceerde toen in een snelvuur van ruim duizend uitzendingen vijftig nationale programma's om de band tussen Rijk en Saar aan te halen. Niet alleen het 'Promi', zoals de nazi's het propagandaministerie graag noemden, maar ook de *Reichskulturkammer* had alle aandacht van Goebbels. Als president hiervan legde hij van lieverlede de literatuur en alle andere kunstuitingen in Duitsland aan banden. Onwilligen werden gepaaid met betere materiële arbeidsvoorwaarden, onderscheidingen of overreding. Bleven zij onwillig, dan werden ze uitgeschakeld of verdwenen in een concentratiekamp. Tegelijkertijd ontketende Goebbels een niet aflatende campagne tegen 'ont-aarde kunst', die bij voorkeur joods-bolsjewistisch-plutocratisch werd genoemd. De hetze had er reeds op 10 mei '33 toe geleid dat studenten en andere jongelui 25.000 boeken, waaronder werken van Thomas Mann en Heine, op de brandstapel wierpen. Goebbels had dit niet verwacht, maar hij schaarde zich haastig achter deze opperste culturele wandaad.

Met het knevelen van muziek, film, theater en literatuur was Goebbels al even voortvarend als met het muilkorven van pers en radio. Mede dank zij Hitlers smaak werden Wagner, marsmuziek en walsen bewierookt, muziek van 'joden en nikkers' daarentegen werd grotendeels op de zwarte lijst geplaatst.

Hoewel hij privé graag Amerikaanse en Russische rolprenten zag, trachtte Goebbels van de film, zijn oogappel, eveneens louter een propaganda-instrument te maken. Hij was mede-inspirator van abjecte films als *Jud Süß* en *Hitlerjunge Quex* en zorgde ervoor

Links: het propaganda-apparaat van de nazi's liet tot in wapenfabrieken tentoonstellingen houden. Daarbij ontbraken maar zelden reusachtige portretten van Hitler.

Rechts: ook de posterijen vervulden hun rol in de Duitse propaganda, zoals blijkt uit deze zegels.

dat het bioscoopjournaal droop van de propaganda. Politieke cabarets als *Katakombe* en *Tingel Tangel* werden al in '35 door Goebbels' banbliksem getroffen, terwijl begin '39 zelfs elke politieke grap werd verboden. Pers en radio kregen op speciale, na enige tijd dagelijks gehouden persconferenties tot in detail te horen wat wel en wat niet gemeld mocht worden. Zo werd de Duitse pers slaafs en zoutloos gemaakt, iets waar Goebbels zich merkwaardig genoeg dikwijls aan ergerde! Terwijl Herr Dr. Joseph Goebbels dus als een spin in zijn web aan talloze draden trok, vond hij toch ook nog tijd om zijn aandeel te leveren aan de acht dagen durende monsterdemonstraties in het kader van de Rijkspartij-

dagen in Neurenberg. Verder zette hij onder andere oogstfeesten op touw, maakte de herdenking van de mislukte nazi-putsch van '23 tot een heldenepos, droeg zijn steentje bij aan de zonnewendefeesten en organiseerde *Aufklärungs*-veldtochten tegen 'saboteurs en hetzers', tegen de verspilling van steenkool, maar ook tegen motten en rachitis. Hij liet nationale inzamelingen met 'vrijwillige' bijdragen voor alles en nog wat houden, zette de Winterhulp op poten, voerde de *Eintopf*-zondag in, waarop één enkel gerecht als bonen met spek (voor niet meer dan vijftig Pfennig) mocht worden gegeten, liet fakkeloptochten en duizend-en-een andere marsen van Hitlerjugend en BDM (*Bund Deutscher*

Mädel) houden. En alsof dit alles nog niet genoeg was organiseerde hij ook de schaarse staatsbezoeken aan nazi-Duitsland, zoals dat van Mussolini in september '37, welk bezoek Berlijn en München anderhalf miljoen mark kostte.

Hoe de kleine, vinnige man verder nog tijd vond voor zijn vrouw Magda, zijn zes kinderen, zijn maîtresse de actrice Lida Baarova, zijn vele andere kortstondige veroveringen en zijn geliefde herdershond Benno (verscheidene malen schreef hij dat hij mensen haatte en minachtte, maar van dieren hield), is een raadsel dat hij meenam in zijn, in april '45 zelfgekozen dood. Een dood waarin Magda en zijn kinderen hem voorgingen.

VOORPORTAAL VAN DE GASKAMERS

H. WIELEK

‘De vernietiging der volkeren is
onafgebroken het doel van het jodendom’,
heette het op een
antibolsjewistische tentoonstelling
die in november 1937 werd
gehouden in het Rijksdaggebouw.

Auschwitz is al in 1933 begonnen. De joodse tragedie van onze tijd, is zij in Duitsland niet nog vroeger begonnen? Eeuwen vroeger, toen joden aan pogroms ten offer vielen? Toen zij, zoals alle joden door alle tijden heen, een speelbal van machten en omstandigheden waren? Toen zij als zondebok fungeerden, vooral in tijden van crisis? Toen zij een minderheid, de anderen, 'de vreemden' vertegenwoordigden? Toen er op school een christelijk-Germaanse ideologie domineerde die 'het broeinest werd waaruit de moordzucht voortkwam' (zoals de protestantse theoloog professor Hans-Joachim Kraus op de Kirchentag te West-Berlijn in 1961 concludeerde)?

Er waren toch Duitse joden hun vaderland door de eeuwen heen trouw gebleven. Toch assimileerden zich velen met hart en ziel. Toch hebben juist in de Duitse taal joodse kunstenaars gestalte gegeven aan hun gedachten en gevoelens.

Het merendeel der Duitse joden voelde zich tot 1933 — en niet weinigen nog jaren daarna — *Duitse joden*.

In 1932 vormden zij 0,9 procent van de Duitse bevolking. De eeuwenlange opsluiting in getto's had hen niet voorbereid op het uitoefenen van alle beroepen. Waarom waren er onder hen betrekkelijk weinig ambachtslieden en boeren? De gildebonden waren voor joden gesloten; zij mochten dus geen gildeberoep, d.w.z. geen handwerk uitoefenen. En tot 1848 mochten joden in Duitsland geen grond verwerven. Velen zochten het later dan ook in een vrij beroep, zij werden advocaat of arts. 'De' rijke joden? In 1932 verdiende ruim een derde van alle joodse belastingbetalers in Duitsland minder dan 2400.— Reichsmark per jaar; alleen al in Berlijn behoorden 31.000 joden tot het leger der (115.000) werklözen.

De joden 'een dominerende macht in de republiek van Weimar'? Van de 382 ministers die tussen 1918 en 1933 van een regering deel uitmaakten, waren — gedurende korte tijd — slechts vijf van joodse afkomst. Desondanks was het centrale thema van de nationaal-socialistische propaganda: 'De republiek van Weimar is een *Judenstaat*.'

Wel had deze 'jodenstaat' veel te danken aan joodse geleerden, schrijvers, journalisten, schilders.

Het antisemitisme was de kern van het nationaal-socialisme. Voor Hitler, de zijnen en een groeiende massa der Duitsers was de jood de belichaming van het kwaad. De 'Wijzen van Zion' bedreigden de wereld. De jood droeg de schuld van alle ellende in het Duitsland na 1918, de schuld van de nederlaag, van de honger, van de werkloosheid. De jood was een bloedzuiger, een *Untermensch*, de representant van alles wat '*undeutsch*' was, van het '*raffende Kapital*' én van het communisme. Zo kon de — bewuste of onbewuste — angst van de primitieve onderdaan voor uitbuiting en omwenteling omgezet worden in angst voor de jood, en die angst in agressie jegens de jood. Bovendien kon de meest gefrustreerde, meest stompzinnige kleine man er prat op gaan dat hij Duitser, Germaan, 'Ariër' was. Hij behoorde tot de *Übermenschen*. Hij stond boven de jood Einstein.

Redelijke argumenten gaven niets. De nazi's

SA-mannen posten voor joodse zaken om het publiek te intimideren.

Rechts: een bekendmaking uit 1935 in de *Beierse Tegerner Zeitung*.

Ter regeling van de gemeentelijke stierenhouderij en ter voorkoming van ziekten kondig ik het volgende af:

1. Koeien en runderen die direct of indirect door joden gekocht werden, **mogen niet door de gemeentestier worden gedekt.**
2. Koeien en runderen uit stallen waarin zich vee ophoudt dat door joden werd gekocht, staan voor de duur van één jaar onder controle. **Gedurende die tijd mogen zij niet door de gemeentestier worden gedekt.**
3. Deze verordening gaat 1 oktober 1935 in. Königsdorf, 28 september 1935.
De burgemeester der gemeente Königsdorf, (w.g.) Ernst Schreyer, 1ste burgemeester

hadden de jood nodig. Zij moesten hem aantasten in zijn waardigheid als mens. De tweede etappe: de ontkenning van zijn menselijke waarde. En nog maar één stap leidde tot de conclusie dat hij als *Untermensch* gelijk stond, ja de mindere was van het dier. Hij was ongedierte ('de worm in onze natie', stond te lezen in *Nationalsozialistischer Katechismus*) en moest 'dus' uitgeroeid worden. Plastisch werd dit getoond in de weerzinwekkende film *Der ewige Jude*.

'Die Juden haben unbestritten Von allen Verfolgten das Schlimmste gelitten: Nicht weil sie politisch verschworen sind — Nur weil sie halt geboren sind.' constateerde de joodse publicist Alfred Kerr.

spreekjes' in buitenlandse kranten moest natuurlijk worden ingegrepen. Zodoende werd het aantal gruwelijke daden tegen joden van dag tot dag uitgebreid.

'Abwehrkomitees der NSDAP', 'nationaal-socialistische verdedigingscomités', stelden zich ten doel op 1 april 1933 een boycotactie tegen joden op touw te zetten 'die tot in het kleinste boerendorp moet worden uitgevoerd'. Naar buiten deed men het voorkomen of hier het 'gesunde Volksempfinden' spontaan op joodse misdrijven als het 'verspreiden van gruwelsprookjes' reageerde. 'Geen Duitser koopt bij joden!' was de leuze. Voor joodse winkels en kantoren, voor huizen van joodse advocaten, artsen, hoogleraren werd door ge-

Süddeutscher Verlag

Keystone

Toen kwam de dertigste januari 1933. Hij kwam niet als een donderslag uit heldere hemel. Het fundament was gelegd. Het gebouw kon worden opgetrokken. 'Führer, denk für uns!' schreeuwden jonge Duitsers die het beu waren te denken. 'Führer, befehl, wir folgen!' schreeuwden miljoenen die zich te onzeker voelden om op eigen benen te staan. En de Führer beval. En de Führer dacht voor en in plaats van zijn onderdanen.

Al dadelijk werd de joden verweten dat zij 'gruwelpropaganda' maakten die in het buitenland schadelijk werkte. 'Elk verhaal, elke mededeling die Duitsland schade berokkent, beschouwen wij als *Greuelpropaganda*', werd officieel verklaard. En tegen die 'gruwel-

uniformeerde nazi's gepost.

Joden die om de meest absurde redenen op zwarte lijsten stonden, werden gearresteerd, bloedig geslagen op straat en in de 'Bruine Huizen' van de nazi-partij.

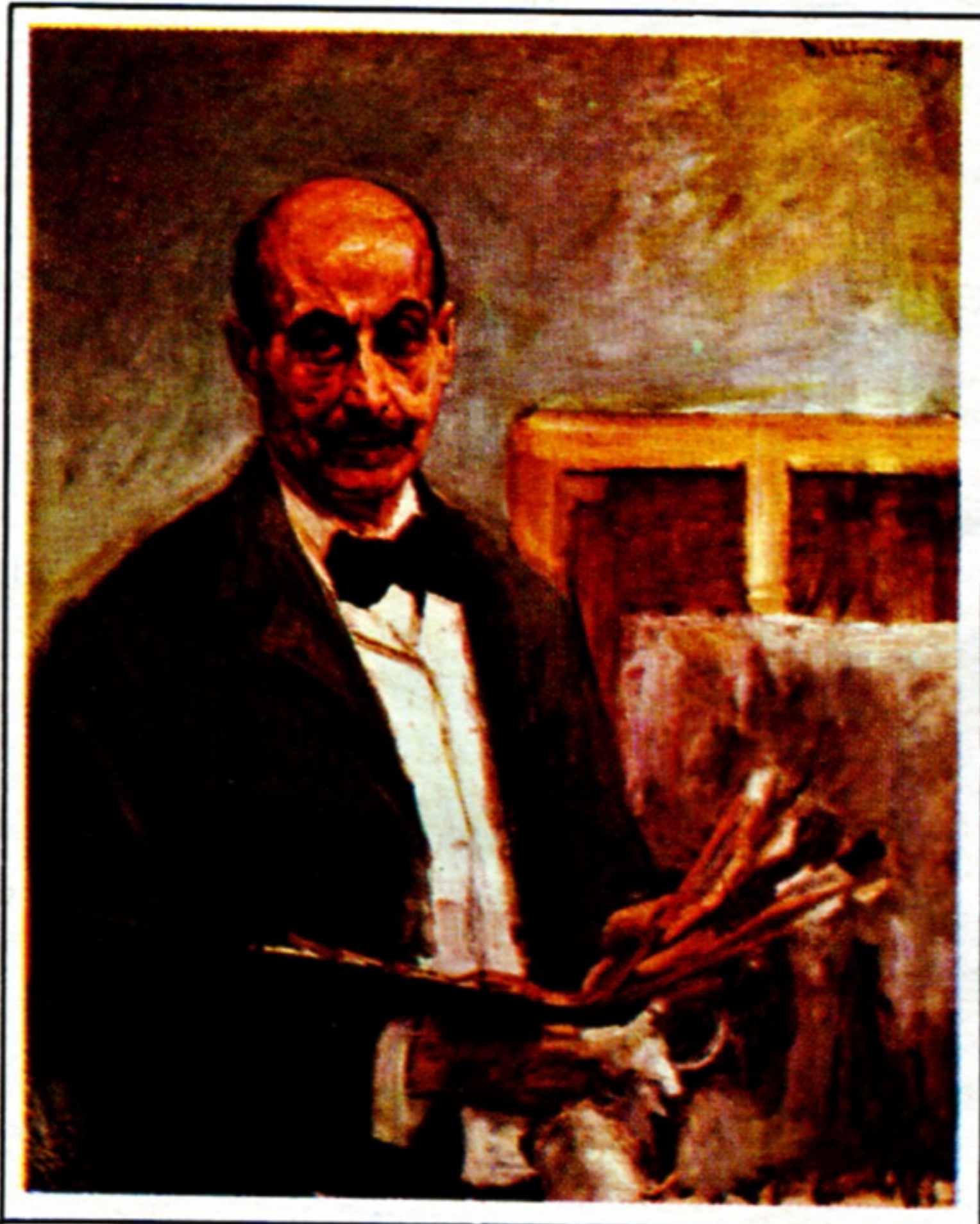
Een nieuwe hoogtijdag beleefde het Derde Rijk op 10 mei 1933: voornamelijk in de universiteitssteden werden door studenten en professoren triomfantelijk boeken verbrand. Uit leeszaal, uit — vooral joodse — particuliere bibliotheken, uit tuinhuisjes waar zij in het geheim waren opgeslagen, werden boeken midden op de pleinen gegooid. Op de bergen boeken werden bussen petroleum en brandende fakkels geworpen. De professoren begeleidden het spektakel met hooggeleerde

Geheel boven: in april 1933 begon in Duitsland de zg. Judenboycott.

Boven: op 10 mei 1933 volgde in vele, voornamelijk universiteitssteden, het verbranden van 'onduitse' literatuur.

Al in 1933 werd de situatie voor joodse schrijvers, journalisten en schilders onhoudbaar. Vóór 1933 behoorde professor Max Liebermann (hieronder: zijn zelfportret uit 1908) tot de representatieve Duitse kunstenaars. Als jood kon hij in 1933 niet langer president blijven van de Academie der Beeldende Kunsten. Vóór 1933 had hij een massa vrienden; na 1933 kenden ze hem niet meer. Toen hij in 1935 werd begraven, durfden slechts twee collega's zijn kist te volgen.

Brandende synagoge in de *Kristallnacht*.

Süddeutscher Verlag

en geestdriftige redevoeringen 'tegen de onduitse geest' van de literatuur die voortaan verboden was en die hier verbrand werd. De onduitse boeken waren geschreven door 'Kulturbolschewisten' en door joden als Sigmund Freud en Albert Einstein, Lion Feuchtwanger, Karl Marx, Alfred Döblin, Franz Werfel, Ernst Toller, Stefan Zweig, Arnold Zweig — geschreven door 'Arische' auteurs als Heinrich Mann, Thomas Mann, Bertolt Brecht, Erich Kästner, Ludwig Renn — geschreven door buitenlanders als James Joyce, Maxim Gorki, Ernest Hemingway, H. G. Wells, Jaroslav Hasek.

Nu al kochten 'Ariërs' joodse zaken voor een appel en een ei. Al in januari 1934 kondigde

Freiherr von Schröder, vertegenwoordiger van de Duitse industrie die de overdonderende nazi-propaganda voor 1933 mogelijk had gemaakt, aan: 'Niemand die van joodse geest of van joodse afstamming is, kan aan de nieuwe leiding van onze economie deelnemen.' De term 'leiding' was bijzonder rekbaar.

Nu al waren huwelijken tussen joden en niet-joden praktisch onmogelijk. Nu al — voor de 15e september 1935 — was het een klein kunstje een voor 1933 gesloten 'gemengd huwelijk' te ontbinden. Nu al hadden zij die met joden waren getrouwd, het moeilijk.

Het meest walgelijke antisemitische blad werd door de psychopaat Julius Streicher ge-

redigeerd. De waanzinnigste anti-joodse beschuldigingen uit oude tijden deden weer opgeld. Tekeningen en 'wetenschappelijke' uiteenzettingen uit Streichers *Stürmer* werden in schoolboeken geplaatst. De opperste jeugdleider in het Derde Rijk, Baldur von Schirach, pree de *Stürmer* aldus: 'Het is de historische verdienste van de *Stürmer*, dat hij de brede massa van ons volk op populaire wijze ingelicht heeft over het joodse wereldgevaar.' Streicher was voor de massa wat Alfred Rosenberg (met zijn *Mythos des 20. Jahrhunderts*) voor de intellectuelen moest zijn. Bekende antifascisten vluchtten nu al naar het buitenland. Menigeen vluchtte in de dood. De concentratiekampen Dachau, Oranien-

burg, Buchenwald werden door Duitsers voor Duitsers gebouwd. Reeds in 1933/'34 werden er joden opgesloten, vernederd, mishandeld, vermoord. Intimidatie had tot gevolg dat zelfs humaan denkende Duitsers zich van joden terugtrokken. Steeds meer Duitsers kenden plotseling hun joodse vrienden, collega's, burens niet meer.

Ondanks bedreiging en onzekerheid konden veel joden zich van hun illusies niet losmaken. 'Hugenberg en Von Papen zijn geen nazi's en zij zijn in Hitlers regering de machtigsten; zij staan er borg voor dat ons onze rechten als staatsburger niet ontnomen worden,' bleven zij zichzelf inpraten. Zij hoopten dat de Kerk voor hen in de bres zou springen. Maar het Duitse episcopaat deed op 13 april 1933 den volke kond: 'De katholieke christenen, voor wie de stem van hun Kerk heilig is, behoeven ook in deze tijd niet in het bijzonder gewezen te worden op hun trouw tegenover de rechtmatige overheid en op de gewetensvolle nakoming van hun staatsburgerlijke plichten, waarbij elk onrechtmatig of revolutionair gedrag principieel moet worden afgewezen.'

'Onrechtmatig' (om misverstanden te voorkomen) handelden zij die de *Führer* niet volgden.

Kon in Duitsland vóór 1933 van een 'joodse gemeenschap' worden gesproken? De geassimileerden, grotendeels vurig Duits, vaak zonder enige relatie met het jodendom, de zionisten en de orthodoxen, die op grond van hun religieuze opvattingen zionisten én geassimileerden afwezen... zij allen moesten nu noodgedwongen een 'gemeenschap' vormen.

Rabbijnen riepen op tot '*Lebensmut und -wille*', tot '*Gott- und Selbstvertrauen*'. Nog altijd bestond de *Reichsbund jüdischer Frontsoldaten*, nog altijd herdacht hij elk jaar de joodse soldaten die voor hun Duitse vaderland in de Eerste Wereldoorlog waren gesneuveld. Op 1 november 1933 tijdens een *Fahnenweihe* in de synagoge te Keulen werd plechtig verklaard: 'De beste Duitser en de beste jood zijn het met elkaar eens in hun hoogste doelstellingen.' Acht maanden later, op 8 juli 1934, werd in Keulen-Bocklemünd door deze vereniging een *Ehrenmal*, een monument opgericht, ter ere van de voor Duitsland gevallen joden.

Duits bloed en Duitse eer waren nog niet voldoende beschermd. De 'overwinning van bloed en ras' werd beklemtoond door het *Reichsbürgergesetz und Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*, de 'Neurenberger wetten', die op 15 september 1935 werden afgekondigd.

'Een jood kan geen rijksburger zijn' staat er, want 'rijksburger is alleen de staatsburger van Duits of rasverwant bloed, die door zijn gedrag bewijst dat hij bereid en in staat is het Duitse volk en rijk trouw te dienen.'

Voortaan was bij de wet het 'gemengde huwelijk' verboden, maar eveneens 'mag een huwelijk niet gesloten worden tussen joodse *Mischlinge*, die slechts één vol-joodse grootouder hebben'.

'Jood is wie van minstens drie vol-joodse grootouders afstamt' en 'joods *Mischling* is wie van één of twee vol-joodse grootouders afstamt', en — dit Duitse proza laten wij staan — '*die Ehehindernisse wegen jüdische*

Bluteinschläges sind durch Par. 1 des Gesetzes und durch die Par. 2 bis 4 dieser Verordnung erschöpfend geregelt'.

Het sprak vanzelf dat geen jood een openbare functie bekleden mocht en ambtenaar kon zijn. Ook was het logisch dat zij die zich niet aan de wetten van de nationaal-socialistische dictatuur hielden, als misdadigers werden beschouwd met alle consequenties van dien. Een nieuwe golf van arrestaties volgde. Ondertussen wedijverden Duitse steden wie het eerst de eretitel *judenfrei* zou krijgen; heel vroeg slaagde er bijvoorbeeld Paderborn in. Ondertussen vluchtten joodse groepen uit kleine plaatsen (bijvoorbeeld uit de Pfalz) naar een grotere gemeente waar nog een aantal joden leefde. De joodse gemeenschap sloot zich aaneen in de paar eigen gebouwen in de grote steden. Er werd toneel gespeeld, er werden concerten gegeven, er werden schilderijen geëxposeerd. De *Jüdische Kulturbund* toonde een bewonderenswaardige activiteit. Er werden lezingen gehouden, inleidingen ook over de 'wederopbouw van het Duitse jodendom'. Men arrangeerde '*schöngeistige*' plechtigheden om het heden te vergeten. Tot de belangrijkste taken van een joodse gemeente behoorde het stichten en onderhouden van joodse scholen. De *Jüdische Winterhilfe* zorgde voor de zeer vele behoeftigen. De joden waren in deze jaren tussen 'Neurenberger wetten' en *Reichskristallnacht* al geïsoleerd. Zij sloten zich aaneen. Zij sloten zich op. Er waren nog optimisten die het over 'de kinderziekte van het nationaal-socialisme' hadden, die zichzelf en anderen wilden wijsmaken 'dat nu wel het ergste voorbij' was. Maar velen vreesden dat het ergste nog zou komen.

Zeventienduizend uit Polen afkomstige joden kregen op 28 oktober 1938 het bevel binnen achtenveertig uur Duitsland te verlaten. Ze werden naar de Poolse grens vervoerd. De Poolse regering reageerde door een aantal in Polen wonende Duitse joden naar Duitsland uit te wijzen. Tot deze Poolse joden behoorden ouders en zuster van de zeventienjarige Herschel Grynszpan, die in Frankrijk leefde. Hij kocht in Parijs, waar hij toevallig vertoefde, op 7 november 1938 een revolver, ging naar de Duitse ambassade en pleegde een aanslag op een ambtenaar, de derde legatie-secretaris Ernst vom Rath, die vier dagen later stierf. Het antwoord van het Derde Rijk: een Duitser werd neergeschoten door een jood. Alle joden dragen hieraan de schuld. Heel Duitsland voelt zich diep beledigd en geprovoceerd. Belediging en provocatie konden niet zonder gevolgen blijven. Zij manifesteerden zich in de nacht van 9 op 10 november 1938. Deze pogromnacht kreeg de naam '*Kristallnacht*'.

Weer was alles grondig voorbereid. De acties tegen joden, hun woningen en winkels, hun gemeenschapsgebouwen en synagogen, hun begraafplaatsen, moesten de schijn van 'spontane volksreactie' wekken. Twintigduizend joden werden opgepakt, van hen werden 9.815 naar het concentratiekamp Buchenwald gebracht.

Aan de Duitse joden werd een boete van een miljard Reichsmark opgelegd. Geroofd werd 'buiten' en binnen het kader van de bepalingen en wetten: geld, juwelen, fabrieken, hui-

zen. En Goering kon op 12 november 1938 afsluitend zeggen:

'Dat zal een slag voor ze zijn. Die varkens zullen niet zo gauw een tweede moord plegen. Overigens zou ik nog eens willen vaststellen: ik zou niet graag een jood in Duitsland willen zijn.'

Het blad van de SS, *Das Schwarze Korps*, wist op 24 november 1938: 'Het lot der in Duitsland verblijvende joden moet bij het uitbreken van de oorlog absolute vernietiging zijn.'

Op 30 januari 1939 kondigde Hitler in de Rijksdag de 'vernietiging van het joodse ras in Europa in de aanstaande oorlog' aan. De *grossdeutsche* leiders wilden voorlopig bereiken dat geen enkele jood in Duitsland zich meer veilig voelde. Dat lukte wonderwel. Door het ongeldig verklaren van voor joden bestemde paspoorten, die van een J moesten worden voorzien — door het verplicht stellen van aparte *Kennkarten* (persoonsbewijzen) met een J — door een beroepsverbod voor joodse artsen — door de volledige uitschakeling van joden uit het economische leven — door verbodsbepalingen op alle mogelijke gebieden.

Hiertoe behoorde het verbod om aan joodse kinderen 'Duitse' voornamen te geven. Zij die al in het bezit van een dergelijke uitverkooren naam waren, moesten voortaan een tweede voornaam voeren: Israël voor zover het mannen en Sara voor zover het vrouwen betrof. Een bijkomstigheid: de naam Israël betekent 'strijder voor God', de naam Sara: 'vorstin'.

Strijders voor God... Vorstinnen... Hadden zij nog illusies in Hitlers Duizendjarig Rijk? Weinigen slechts wachtten nog op het grote wonder. Op een omkeer in de politieke verhoudingen. Op de Messias. Op hulp uit het buitenland. Op bescherming door christelijke burgers en kerken. Was tot hen doorgedrongen dat op 30 januari 1939 een herderlijk schrijven van de aartsbisschop te Freiburg in zijn kerken werd voorgelezen: 'Joden zijn schuldig aan de moord op Christus, zij gaan voort de christenen te haten'?

Er waren natuurlijk anderen, zoals Heinrich Grüber van de protestantse *Bekennniskirche*, die met Amerika, Engeland en Zwitserland contact had opgenomen om voor de joden toegang tot die landen te verkrijgen. En *Domprobst* Bernhard Lichtenberg sprak dagelijks vanaf de kansel van de Berlijnse Hedwigs-kathedraal een gebed voor de vervolgenden, tot hij gearresteerd werd en in het concentratiekamp Dachau gedood. Ook de theoloog Dietrich Bonhoeffer uitte zich onbevangen: 'Alleen wie een schreeuw uitstoot om het onrecht, de joden aangedaan, mag ook gregoriaans zingen.' Bonhoeffer werd op 9 april 1945 in het concentratiekamp Flossenbürg ter dood gebracht. Maar het verzet tegen het antisemitisme bleef incidenteel.

In het jaar 1939 zagen, hoorden, ondervonden, wisten joden in Duitsland: voor ons is veel, voor ons is haast alles verboden. Wij mogen nog ademen. Boycotacties, Neurenberger wetten, Kristallnacht: het ene vloeide uit het voorafgaande voort. Het was één keten van gelegaliseerde intimidatie en terreur. Zo was de weg vrijgemaakt voor het laatste, het niet meer mogen ademen.

DE GEWONE MAN IN DE OORLOG

Na vijftientig jaar is veel van wat er in de Tweede Wereldoorlog gebeurde, onvoorstelbaar geworden. Dit geldt vooral voor de belevenissen van afzonderlijke mensen. Wij kunnen ons er niet meer in-denken – in de pijn, de angst, het verdriet en ook de moed van gewone mensen.

In geschiedschrijving verdwijnen de burger en de soldaat vrijwel altijd in de „belangrijke gebeurtenissen”, in de politiek, de veldslagen, de conferenties. Wij willen echter in dit „Bericht” regelmatig proberen de afstand van vijftientig jaar te overbruggen en trachten u wéér mee te laten voelen hoe gewone mensen die verschrikkelijke oorlog ondergingen, de „gewone mensen”, die honger hadden, in concentratiekampen zaten, ter dood werden veroordeeld en soms nog erger. Er is, dachten wij, maar één manier om dit te doen: door die mensen zelf aan het woord te laten. En dat kan, doordat wij vele van hun brieven, dagboeken, gedichten enzovoort hebben verzameld. Op deze en de drie volgende bladzijden publiceren wij voor het eerst een keuze uit deze getuigenissen; deze eerste bloemlezing namen wij uit de hele oorlog, omdat het ons juist leek nu reeds eraan te herinneren dat ook die oorlog er een was van mensen. Het is niet de bedoeling dat u déze pagina's in dit nummer laat zitten. In andere vorm komen zij terug, samen met vele, vele andere die aandacht schenken aan de „gewone” man.

John Bakkenhoven

„Die Moorsoldaten” Duitsland ± 1935
door gevangenen uit het concentratiekamp
Börgermoor bij Papenburg

DE MOERBRIGADE

Moer, zover een mens kan kijken,
voze, troosteloze spons,
kromme kale stomme eiken,
en geen vogel tjilpt naar ons.

's Ochtends sjokken we met schoppen
naar ons eindeloos karwei.
Zon, die blakert op de koppen,
mijmerend van ooit-weer-vrij.

Schildwacht sopt met stugge stappen
langs vier hagen prikkeldraad.
Niemand, niemand zal ontsnappen.
Vlucht is zelfmoord, kameraad!

Maar wij willen blijven hopen,
elke winter vindt z'n eind.
Eenmaal zwaait de poort hier open
en de tirannie verdwijnt.

Wij zijn de moerbrigade,
wij trekken met de spade
in 't moer.

(*'t Oproer kraait, Jaap van de Merwe*)
Uitgave 1969 Bert Bakker, Den Haag

JOURNAAL 1939 — Menno ter Braak

Den Haag, 3 Sept. Dag oorlogsverklaring.
Voor het eerst in mijn leven voel ik neiging
om een journaal te gaan houden. Iedere lust
tot definitief styleeren ontbreekt sedert het
begin van de chantage met Polen, die Hitler
heeft ondernomen. Zelfs geen lust in schrijven;
typen is minder „litterair”.
Stemming in de afgelopen dagen: wisselend
van uur tot uur. Angst, onverschilligheid,
woede, beschaming. Eén gevoel alles overheerschend:
te blijven leven tot Hitler hangt. Dit zonder
eenig bijgevoel van wraakzucht. Ik haat dat
individu niet, ik veracht het niet eens, maar
het moet worden uitgeroeid . . .

G. A. van Oorschot, Amsterdam

Reserve-luitenant bij de artillerie, 31 jaar — Mill (Peel-Raam-stelling)

10 Mei 1940. . . . Nóg wilder gaat het toe.
Zijn dit dezelfde mensen, samengeraapt uit
de Depot's, die zoo totaal ongeïnduct waren,
waar we zoo'n bliksemsche moeite mee hadden?
Als bezetenen werken de bedieningen,
zweetend, hijgend, in dikke kruitwalm –
dekken voor de schoten der anderen – op z'n
plaats duwen – laden – richten – vuren –
bàngg! – duwen – laden – richten – vuren –
bàngg! – duwen – laden – richten – vuren –
bàngg!

Op de afdelings commandopost zit ik zelf,
nog steeds aan de telefoon – in de hoogste
spanning – zoo intensief beleef ik dit – ik zie
letterlijk hoe ze daar werken –
– bàngg bàngg – bàngg –
De Kapitein is weer verschenen, hij is zelf
vóór geweest – zou het lukken?! géén „50
meter terug”? – Jansen zwijgt . . .
– bàngg bàngg – bàngg bàngg bàngg –
Daar klinkt Jansen's stem weer:
„Goed!”

Vooruit jongens, doorgaan, zelfde afstand,
volhouden!

„Goed!”

Geen verslapping treedt op – volhouden,
misschien halen we het! Jansen kijkt – de
Duitse aanval is al verlangzaamd – ziet hij
goed? stoppen ze? – ja waarachtig, ze aarzelen –
– bàngg bàngg bàngg! slaan de 8 cm's vanaf
korten afstand tusschen hen in – ja ja ze
beginnen te wijken – Volhouden, doorgaan!

„50 meter vooruit.”

– bàngg – bàngg – bàngg – bàngg – bàngg –
ze wijken, hou vol, doorzetten – ik kan het
wel hardop schreeuwen, zoo beleef ik dit
alles mee aan mijn telefoon – –

De Duitschers vloeien terug – dit is hun te
machtig – dit hadden ze niet verwacht – . . .

(*Dagboekfragmenten 1940–1945.*

Bronnenpublicatie van het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Boerendochter, 22 jaar – Lijmers

23 Februari 1943 – We gaan dan samen
winkelen, als alles goed gaat kopen we onze
trouwringen tegen spek.

(*Dagboekfragmenten 1940–1945.*

Bronnenpublicatie van het

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

DE TREIN – Bert Voeten

Er rijdt door mijn hoofd een trein
vol joden, ik leg het verleden
als een wissel om en ik tel
de veewagons met de grendels:
vijftig wagons, in elke
wagon vijftig mensen. Men ligt
geklemd tussen ledematen,
men is drager of gedragene,
gevangenen van elkander
in het duister van de wagon
in het duister zonder water,
zonder lucht,
zonder hoop.

Het is twaalfhonderd kilometer
naar sobibor – ik heb het
op een avond uitgerekend
met een kaart van europa voor me
Zij wisten het niet, zij wisten
alleen dat hun wervels kneusden
tegen de baddings, hun tong
zwol als een blaas, hun ogen
schrijnden, hun voeten dood
in hun schoenen staken; zij leerden
dat men na twee, drie dagen
zijn water laat lopen, zijn nagels
gebruikt om ruimte te krijgen
wanneer men ligt op het harde
lichaam van een gestikte.

(fragment)

Studente, 20 jaar – Rotterdam

Dinsdag 14 Mei 1940 . . . Toen het lucht-
alarm begon was de stad er nog, stonden de
huizen rustig rondom ons. En nu zien we
tegenover ons een vuurgloed en rook en
daartussen door stukken muur, aan alle
kanten knettert en kraakt het en storten
huizen in. Rechts naast ons zien we een
diepe bomtrechter in de Schiekade en het
huis van Landman in elkaar gestort. We
kijken niet verder, klimmen de trechter door.

Vragen ons niet eens af of er mensen onder het puin liggen. . .

. . . Het is wel griezelig om het huis in te gaan: je weet niet of er scheuren in zitten en het misschien in zal storten of zo iets. Maar het blijkt safe en nu kunnen we alle verwoesting aanschouwen. Er is natuurlijk geen ruit meer heel; in de huiskamer liggen de schuiframen helemaal uit de sponningen. De hoop dat het niet verder verwoest zal worden verdwijnt als we aan de achterkant komen. Eén vuurgloed aanschouwen we daar. Het ziekenhuis staat van onder tot boven in de brand, ook het stuk al wat aan ons huis grenst. We trekken de gordijnen nog van de ramen maar het is eigenlijk belachelijk bij zo'n vlammenzee! En wat moeten we nu meenemen? Ik haal een brood en de kaas uit de kast denkend dat je toch het eerst eten nodig hebt, maar aan de voorraad in de kelder denk ik geen moment. Uit alle kamers gaan we nu kleren verzamelen. We gooien het goed op de bedden, slaan de lakens en dekens er omheen en krijgen zo grote pakken, die we naar beneden slepen. Alles gaat in de auto en later in de bestelauto van Jungerhans, die Hendrik heeft meegenomen. Het kost veel tijd om de boel steeds door de bomtrechter te sjouwen. En je weet niet, wat het beste is mee te nemen. In alle kamers kijk je rond, wetend, dat het allemaal verbranden zal. Het is zo hopeloos dat je het niet zo kunt oppakken en naar veiliger plaatsen brengen. Steeds gaan we weer naar binnen als we iets bedenken, dat beslist niet kan blijven liggen, maar er is zoveel, dat móét blijven liggen. Het tafelzilver doen we haastig in een koffertje, de blauwe borden blijken voor het grootste deel nog heel te zijn en we gooien ze schots en scheef in de auto, zonder dat er een breekt! Het wordt gevaarlijker om nieuwe rommel te halen. Brandweermannen waarschuwen ons dat het huis van Landman er wankel bij hangt en dat het wel eens in kan storten als wij er langs lopen. Bovendien is de brand vlakbij. Was er maar water! Wat zouden we een massa kunnen redden! Moe gaan we zitten op een paaltje en kijken naar de brandende stad. De rook hangt dicht boven de vlammen. De zon is erachter verscholen. In de Teilingerstr. en overal zitten mensen buiten, hele families met al hun hebben en houwen, meubels, tapijten, kanariepietjes en poezen. Allemaal wanhopig. Wat moet er nou? . . .

(Dagboekfragmenten 1940-1945.

Bronnenpublicatie van het
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

Journalist, 48 jaar – Amsterdam

26 Februari 1941 . . . Door de stad vlogen de berichten van mond tot mond. „De Amsterdamse Droogdokmaatschappij, De Scheepsbouw, de Vries Lenz, Fokker, overal staken ze! De ponten varen niet meer! De trams rijden niet!”

De mensen vlogen de straat op. Er waren er velen die huilden van geluk en ontroering. De een schreeuwde het naar de ander. Men praatte, instrueerde, een ieder had het gevoel dat hij iets moest *doen*! Doen, al was het

alleen maar draven van de ene groep naar de andere!

Lege straten. Geen trams, bijna geen auto's. Ook bij een zeer groot aantal expediteurs grote en kleine, hadden de arbeiders en chauffeurs het werk neergelegd. De winkels waren bijna overal gesloten. Staking – algemene staking! Tegen de jodenvervolging, tegen de onmenselijkheid, tegen het „aan ons de straat!” van WA en ander Mussert-geboefte.

Lege straten. Tot tien uur. Toen – opeens – reed een tramwagen de remise in de Kromme Mijdrechtstraat uit. Het publiek stormde van de Amstellaan en de Rijnstraat naar de remise. 's Morgens was het al geprobeerd en mislukt. Een bestuurder van lijn 16 was uitgereden, maar een oude conducteur had zich dwars over de rails voor de tram gegooid! „Rij dan, als je durft, fascist! Verrader!”

De man had *niet* gedurfd en was teruggereden.

En nu plotseling weer!

In de remise waren honderden trambestuurders en conducteurs. Voor hen had een der directieleden een toespraak met dreigementen gehouden. Dit directielid behoorde tot de N.S.B. Zijn speech werkte niet: de mannen bleven op de rails staan. Toen sommeerde de N.S.B. er een agent om de rails vrij te maken. De agent beraadslaagde eerst met een hoofdagent, die verderop stond. Toen gebeurde het. De rails werden vrijgelaten, de tram reed uit. . .

(Dagboekfragmenten 1940-1945.

Bronnenpublicatie van het
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

HET ACHTERHUIS – Anne Frank

Maandagavond, 8 november 1943

Lieve Kitty. . . Ik zie ons achten samen met het Achterhuis, alsof wij een stukje blauwe hemel waren, omringd door zware, zwarte regenwolken. Het ronde, afgebakende plekje, waarop wij staan is nog veilig, maar de wolken rukken steeds dichtter op ons toe en de ring, die ons van het naderende gevaar scheidt wordt steeds nauwer toegehaald. Nu zijn we al zover door gevaar en donkerte omgeven, dat wij van vertwijfeling, waar uitredding te vinden, tegen elkaar aanbotsen. We kijken allen naar beneden waar de mensen tegen elkaar vechten, we kijken allen naar boven, waar het rustig en mooi is en onderwijl zijn we afgesneden door die duistere massa, die ons niet naar boven laat gaan, maar die voor ons staat als een ondoordringbare muur, die ons verpletteren wil, maar nog niet kan. Ik kan niets anders doen dan roepen en smeken: „O ring, ring word wijder en open je voor ons!”

Uitgeverij Contact, Amsterdam-Antwerpen

1942 – Max Croiset

hoe komt het dat ik
die nooit naar het verleden omkijk
vóór mij
ieder ogenblik
het Gevers Deijnootplein kan zien
waar het transport
na Sperrzeit
met de trem vertrok
dat ik die steeds weer

aan mijn stem moet wennen

wanneer ik wil

dat jongetje hoor vragen

of hij ook in Polen steppen mocht

6.000.000, Nijgh en Van Ditmar

Korporaal Wilhelm Heinzberg, deel uitmakend van het zesde Duitse leger, dat bij Stalingrad werd vernietigd, schrijft op 22 augustus 1942 in zijn dagboek:

„Onze regimentstolk heeft een gevangen genomen, gewonde Russische officier verhoord. Hij verklaarde dat de Russen tot de laatste soldaat Stalingrad zullen verdedigen. Wat een onbegrijpelijk fanatisme. Er gaat een gerucht dat de *Führer* aan de luchtmacht bevel heeft gegeven de stad volkomen plat te branden. Dat is hun verdiende loon. Waarom bieden zij ook tegenstand?”

In 1943 schrijft een Duitse soldaat uit Stalingrad aan zijn broer:

„Ze hebben mij uit de gevangenis gehaald en in dit vervloekte leger gestopt. Wat heb ik met deze oorlog te maken? Wat geef ik om de veelgeroemde heldendood?

En wat is hier de waarheid? We kreperen, we kreperen van de honger, van de koude. Dat is niets dan een eenvoudig biologisch feit. Wie zich bij deze kou niet kan verwarmen en geen eten krijgt, gaat kapot. Dat heeft met heldenmoed niets te maken. De mannen om mij heen vallen neer als vliegen. Niemand bekommert zich om hen, ze worden niet eens begraven. Je ziet ze overal liggen, zonder armen, zonder benen, zonder ogen, de uniformjas vol met gaten. . .

Je zou hier een bijzonder fraaie film kunnen maken met als titel „De mooiste dood op aarde”. Dat is de dood van de koe die naar het slachthuis wordt gebracht en die later op een granieten sokkel wordt gezet met het opschrift: „Gevallen voor het vaderland.”

Revue 42/1962 en 2/1963

NACHT UND NEBEL – Max Croiset

met uw nagels hebt gij

in de zolderingen van de gaskamers

uw laatste levenstekens nagelaten

ik zoek nog naar woorden

6.000.000, Nijgh en Van Ditmar

De vierentwintigjarige Amsterdammer Johannes Verleun werd gefusilleerd in de duinen van Scheveningen op 7 januari 1944. Zijn laatste brief was voor zijn zuster.

Lieve Do!

Kinderlief, hoe moet ik jou bedanken voor al je moeite en gescharrel, wat je je om mij getroost hebt. Je kunt er vast van op aan: voor jou zoek ik een extra mooi plaatsje uit in de Hemel.

Ik heb me tijdens het verhoor nog een hoedje gelachen om die sleutels van Utrecht, zeg. Die had ik nog in m'n zak zitten. Ze hebben er met z'n allen mee zitten spelen en zaten onderhand te kankeren op die en andere overvallen, terwijl ze niet wisten dat ze met de sleutels in hun handen zaten!! Ondanks alles heb ik behoorlijk zitten grinneken. Wat zal je geschrokken zijn toen je hoorde dat ik het haasje was! Aan mezelf heeft het niet ge-

leggen maar je ziet maar weer: tegen verraad doe je niets! Enfin. Never mind. Alles komt Hierboven wel weer op z'n pootjes terecht! Zeg Do, neem die mooie beenkappen van me en laat een tasch voor uit maken! Doen hoor!!.

Ik ben niet van plan om uitgebreide jere-miades te gaan houden, daar houden we geen van beiden van, nietwaar? En het is per slot van rekening heelemaal niet op zijn plaats, want ik ga alleen maar vast een goed plaatsje voor jullie Boven uitzoeken, en ik ben van plan om Daar maar meteen te blijven. Dat lijkt me wel zoo verstandig.

Pech hé, dat ik die SD (Sicherheidsdienst) lui niet behoorlijk op de korrel heb kunnen nemen. Het had een aardig stukje vuurwerk geworden. Enfin, het is me niet gelukt, en dus maar niet er over getreurd...

DE VRIJHEID STERFT NIET...
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam

DE ACHTTIEN DOODEN – Jan Campert

Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal den avond zien.

O lieflijkheid van lucht en land
van Hollands vrije kust —
ééns door den vijand overmand,
vond ik geen uur meer rust;
wat kan een man, oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijdel strijd.

(fragment)

Friezin zet het dagboek van haar man voort:
24 Mei 1943 – Mijn liefste – hoe zal ik verder gaan in jouw dagboek nu jij niet meer naast en achter mij staat? Jij, mijn liefste, had het dagboek gesloten en in de kast gezet en wij gingen tezamen naar bed, in grote eensgezindheid, zoals wij nu langer dan tien jaar gedaan hadden. Elf uur was het en moe als we waren vielen wij tamelijk gauw in slaap. Om half twaalf werd er gebeld en daar stond de auto van de Grüne Polizei om jou, mijn liefste, op te halen en niet weer te laten gaan. Op de drempel van ons huis hebben we afscheid van elkaar genomen. Dat was het laatste. Ik heb je niet weer gezien en zal je nooit weer zien. 5 Mei, des morgens, heeft de kogel een eind gemaakt aan het leven van jou, mijn liefste. Van jou, mijn liefste en mijn kameraad. Alleen door jou had het leven waarde voor mij. Hoe graag had ik naast je willen staan in dat laatste ogenblik en was ik met je gevallen. Wat is het leven zonder jou, mijn schat? Eén brok pijn, één brok heimwee....

(Dagboekfragmenten 1940–1945.
Bronnenpublicatie van het
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie)

In het Engels geschreven op de bladzijden van een boek dat in de gevangenis van Fresnes, Parijs, door vele handen is gegaan:

Als ze de luizen zouden halen
uit de soep, zouden we allen van honger sterven
we zouden mager worden en naar buiten
vliegen uit het raam

DE VRIJHEID STERFT NIET ...
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam

Onderwijzer, 37 jaar – Groningen

11 Februari 1945 – Ik stik van ergernis, ik heb gegraven. Er was trouwens niemand, die zich er aan onttrok of onttrekken kon. 'k Heb trouwens niet meer grond verzet, dan er op de palm van mijn hand kan liggen.

(Dagboekfragmenten 1940–1945.
Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut
voor Oorlogsdocumentatie)

Tramconducteur, 39 jaar – Rotterdam

21 April 1945, Zaterdag ... Met dat al lijden we maar honger en Gree sjouwt de heele dag maar op straat om eten en brandstof. De jongens jammeren van vroeg tot laat om eten en we hebben niets. Het beste wat we hun (en ook onszelf) nog voor kunnen zetten is bietenpap. Maar daarvoor is rijst of haver-mout noodig en dat is alweer haast op. Gree moest ook nog kolen gaan zoeken want zonder brandstof hebben we weer niets aan de bieten en dat is steeds weer onze laatste toeverlaat. Van Marie hebben we gelukkig weer aardappelschillen gehad, van de slager 5 bonnen vleesch en van Truus een prakje zonder aardappels (ze is er ook doorheen) en een pannekoek. Ik voel me weer heelemaal niet goed, ik ben zoo nerveus als een juffershondje en haal me allerlei angst-visioenen in m'n hoofd, vooral snachts. Ik ben maar van 14 tot 19 opgeweest.

22 April, Zondag – Honger. Honger. Het wordt steeds erger. Nu we zelfs die ééne boterham per dag niet meer krijgen, weten we niet meer waar het te zoeken. We zitten elkaar de heele dag met holle oogen aan te staren en iedere blik ieder woord iedere beweging verraadt het, Honger!! Rien begrijpt er nog iets van maar Willem niet. Hij loopt maar te geeuwen te jammeren en te huilen. Af en toe een hap bieten en een hap rauwe sla, zonder azijn olie of kruiden (ook die hebben we niet meer) is het eenige wat voor enkele oogenblikken nog helpt. Vanmorgen is Dien van Zanten nog even geweest. Ze ziet er al net eender uit als de rest, mager en vervallen. Ook daar honger ellende, armoede. Haar zuster is aangetast door open T.B.C. aan een van haar benen. Ook al een kwaal die door de honger is ontstaan...

(Dagboekfragmenten 1940–1945.
Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut
voor Oorlogsdocumentatie)

Kom vanavond met verhalen
hoe de oorlog is verdwenen,
en herhaal ze honderd malen:
alle malen zal ik wenen.

Leo Vroman

De verzetsman Ary Kop weet eind 1940 een op closetpapier geschreven briefje voor zijn vrouw met het wasgoed mee naar buiten te laten smokkelen uit de gevangenis van Scheveningen:

„De verschillende vlekken op mijn overhemd zullen je wel te denken geven. En wat ziet mijn ondergoed er uit, hé? Die spreken boekdelen straks. Iets zal ik je vertellen. Men sloeg mij zo, dat ik steeds neertolde. Dan goot men een bierflesje (wat pas leeggedronken was en bijgevuld met water) in mijn mond en neus en wanneer ik dan nog vlug weer op m'n zij kwam of probeerde op te staan, dan trapte men mij tot dat ik weer stond en dan begon het slaan opnieuw. Nee, als ik het beleven mag, dan zal ik na de oorlog in het binnenhof op het behang m'n bloedsporen laten zien.”

DE GEUZEN – Harry Paape
Boekenweekgeschenk 1965

Philip Mechanicus, geboren op 17 april 1889 in Amsterdam, had na zijn lagere school een bescheiden baantje bij de expeditie, vervolgens bij de administratie van het dagblad HET VOLK. Hij wist zich echter door eigen studie te ontwikkelen, werd „ontdekt” en kwam daardoor, op zijn zeventiende jaar reeds, in de journalistiek ...

... Op 8 maart 1944 voerde men hem naar het kamp Bergen-Belsen en op 9 oktober met een groep van 120 personen uit dit zogenaamde VORZUGSLAGER naar Auschwitz-Birkenau. Uit een tweetal verklaringen van overlevenden valt op te maken, dat hij drie dagen later, dus op 12 oktober 1944, aldaar met zijn hele groep is doodgeschoten.

J. Presser

Maandag 13 September ... Sigaretten zijn nog een zeldzaamheid. Onder de weinigen die nog roken, zijn de barakleiders. Zij beginnen reeds 's morgens vroeg en gaan met cacineus air door de barak. Men vraagt zich af, hoe deze heren en vrouwen aan sigaretten komen. Voor sigaretten kan men nog altijd veel gedaan krijgen: zij zijn een van de weinige courante betalingsmiddelen of steekpenningen. Iedereen verzamelt zijn eigen sigarettepeukjes (zo het kan ook die van anderen). Wie tien sigaretten heeft gerookt – het jongste grapje – maakt van de overgebleven peukjes drie nieuwe sigaretten. Hij houdt een peukje over. Van de drie nieuwe sigaretten houdt hij drie peukjes over, samen vier. Van deze peukjes heeft hij er drie nodig voor een nieuwe sigaret. Daarvan houdt hij weer een peukje over, samen twee. Hij komt één peukje te kort voor een nieuwe sigaret. Dit leent hij van een vriend. Hij draait van de drie peukjes weer een sigaret, en als deze op is, geeft hij het peukje dat overblijft, terug aan zijn vriend...

Vannacht heeft een vijfenzestigjarige vrouw in mijn barak zelfmoord gepleegd: haar Antrag voor Theresienstadt was afgewezen, zodat zij op transport moest. Haar dochter had zich bereid verklaard, vrijwillig met haar mee te gaan. Zij heeft haar dochter deze opoffering willen besparen.

In Depot, dagboek uit Westerbork
van Philip Mechanicus
Polak & Van Gennep, Amsterdam

Luchtbescherming werd in het begin beschouwd als een spelletje in het openbaar voor volwassen kerels. Een onbekende ver-

liet zijn post en liet een briefje achter: „Ave bled to death and gorn ome.” (Ben doodgebloed en naar huis gegaan.)

THE PEOPLE'S WAR — Angus Calder
Uitgever Jonathan Cape

„Vergeef me, lieve moeder,” schrijft in november 1942, enkele uren voor zijn terechtstelling, de Oostenrijkse verzetsstrijder Mittendorfer, „vergeef mij, dat ik u helaas dit verdriet moet aandoen. Vaak heb ik erover nagedacht of dit werkelijk nodig was, of ik misschien niet anders had moeten handelen, maar ik kom tot een enkele conclusie: „Ik kon niet anders” ... En ik heb geen berouw, mijn leven is recht door zee en eerlijk geweest en zo zal ik ook weten te sterven. Mijn lieve moeder, ik weet wel hoe zwaar mijn dood u zal treffen, ik kan me heel goed indenken hoe hard het voor een moeder moet zijn om haar eigen zoon te begraven, een zoon aan wie zij zoveel werk, zoveel zorg, zoveel uren, zoveel dagen en zoveel nachten heeft gegeven ... Het is een feit dat kinderen de ouders altijd zorgen bereiden, kleine zolang ze klein zijn en later, naarmate zij groot worden, steeds groter zorgen ... Ik heb zelfs u, lieve moeder, niet meer kunnen zien; maar ik zie uw gezicht en voel u dicht, heel dichtbij. Terwijl ik aan u denk, zeg ik de wereld vaarwel. Ik dank u nog eens voor al het goede en de liefde die u me hebt gegeven. Eén ding moet ik u nog vragen: wees om mij nentwil moedig en sterk ...”

DE VRIJHEID STERFT NIET ...
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam

Landbouwerszoon, 26 jaar – Vlodrop

5 October 1944 – Bij geruchte vernamen we reeds hier en daar dat de Duitsers een enorme roof op ons vee op touw zetten. Plotseling kwam 't ... In de verte werden bevelen geschreeuwd ... 'n geweldig geloei hoort men overal. Haastig loopt men nog hier en daar met vee weg ... 'n Grote troep „groenen” drijft een kudde vee over den weg, de beesten brullen, lopen door elkaar, proberen terug te gaan, rennen tuinen binnen ... de groenen brullen, slaan met hout en jagen, jagen. Dan vallen ze de stallen binnen, maken de koeien los, spannen de paarden in en roven... roven... Mannen, wit van ergernis staan daar in machteloze woede, vrouwen omringd door kinderen janken en schreeuwen 't uit, nu 't laatste kapitaal wordt geroofd uit hun huis ... hun koe brult, keert zich om naar den stal, hun paard hinnikt, schudt z'n kop, kijkt naar z'n vertrouwde stal, legt de oren achteruit en doet schichtig tegen de lawaerige roversbende. Maar onbarmhartig gaat 't voort ... ik zie 'n oud vadertje achter de troep aanlopen, 'n touw in de hand ... hij kan 't niet geloven ... zijn trouwe Tini naar Duitsland ... 't touw schommelt in z'n bevende handen ... plotseling draait een groene zich om, snauwt hem aan ... en vadertje druipt af ... tranen in z'n ogen, kijkt af en toe om naar Tini, die wild loeit in de troep.

Plotseling klinkt 'n varkensgeschreeuw boven alles uit ... Boer en burger grijpt naar 't mes, rukt de varkens uit de hokken en 't

mes in de keel. Papa drijft 'n varken in een hoek, vat 't bij de poot, vliegt 't naar de keel ... 'n schreeuw, 'n guts bloed ... één krulstaart voor ons. Verder ligt de „Meester” met de knieën op 'n zwijn probeert met 'n bot mes in de keel te komen. Bets komt met 'n schoenmakersmes en 'n hamer om 't mes er in te slaan ... Dood, dood aan onze varkens, liever dan ze den Duitsers te geven. Dierenbescherming bestaat niet meer ... De kapelaan springt rond met 'n mes, bloed op z'n toog ... de meisjes sleuren 'n varken in de W.C. ... alles sjouwt ... alles rept zich ...

6 October – De volgende dag ... ik hoor dat de Duitsers thuis, in de uitgestrekte weiden hebben gejaagd achter ons vee, maar ze konden 't niet te pakken krijgen ... 't was tevoren wild gemaakt ...

(Dagboekfragmenten 1940-1945.
Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut
voor Oorlogsdocumentatie)

Hilde Coppi, een vrouw uit het Duitse verzet, werd op 12 september 1942 tegelijk met haar man Hans gearresteerd. Nadat zij op 27 november 1942 in de vrouwengevangenis aan de Barnimstrasse het leven had geschonken aan een zoon, werd zij op 5 augustus 1943 in Berlijn-Plötsensee opgehangen.

„Lieve Moeder, lieve Vader, Kurt en Gerda,” schrijft zij in haar laatste brief aan de familie van haar man, „Ik sta op het punt mij op die weg te begeven die ik me gewenst had met mijn grote Hans af te leggen. Maar eerst had ik nog een taak tot een goed einde te brengen, namelijk ons gemeenschappelijk goed, de kleine Hans, de eerste maanden van zijn leven te begeleiden. Misschien zal er wel iets in hem blijven van de trots en de vreugde waarmee ik hem op de wereld heb gebracht en die hij met de moedermelk heeft ingezogen, van de hoop en de goede wensen van ons allen. Jullie zult aan het begin van zijn leven naast hem staan; ik weet dat jullie hem alle liefde zult schenken, zo zelfs, dat jullie zult trachten zoveel mogelijk zijn vader en moeder te vervangen. Maar er is een ding dat ik met de grootste nadruk van jullie vraag in naam van alles wat jullie het liefst en het kostbaarst is: laat mijn moeder niet in de steek, ook later niet, nooit, nooit ... zij heeft meer dan wie ook jullie liefde, jullie hulp, jullie steun nodig; ik ben werkelijk alles, alles voor haar geweest. De kleine Hans zal haar helpen een groot deel van haar smart te overwinnen, maar niet volledig en zo zal het zeker ook met jullie gaan. Op dit ogenblik ontvang ik nog jullie lieve brieven, die van mijn moedertje en de Uwe, moeder. Thans neem ik jullie beiden bij de hand, terwijl ik me klaarmaak om de laatste schreden af te leggen. Zo zal het gemakkelijker gaan ...”

DE VRIJHEID STERFT NIET ...
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam

Geschrift teruggevonden op de muur van Cel 35, 2e Afdeling, in de gevangenis van Fresnes, Parijs:

18 Juli 1944 eerste verhoor

19 Juli 2e verhoor, geslagen van 5 tot 11

in de avond met een bullepees ieder kwartier

20 Donderdag ben naar Versailles gegaan, Fox gezien

21 Vr. verhoor de hele nacht licht (dekens van ... vlooiën) alleen de handen verzorgd
22 biecht schrijven priester gevraagd
Niets Licht

23 Zondag geen kerk noch communie
Licht

24 mijn spullen gevraagd Niets Niets
priester Niets boeken Licht Alarm de hele nacht

DE VRIJHEID STERFT NIET ...
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam

Advocaat, 27 jaar –

Kriegswehrmachtgefängnis, Utrecht

1 Juli 1943, 14 uur – Dag Lieveling! Zou deze maand iets bijzonders brengen? Ik geloof, dat ik allerlei te vertellen heb. God geve me de rust en de capaciteit, nodig om behoorlijk uit mijn woorden te komen. – Zooeven, onder het eten, was hier de dokter: een zwaar man van een 40 jaar, met donker-verbrand gezicht vol „Schmisse”, knalblauwe oogen, uniform. Vol ordes en goud. Hij werd gevolgd door een laat ons zeggen 17 jarigen jongen in wit marine-uniform, een knappe jongen met donker, krullend haar, onbeschaamd gezicht en allerlei geflikker van wapens, horloges en instrumenten om zich heen. Beiden op en top correct, militair en vechtlustig. De vitaliteit stroomde eruit. Nu, dit heeft me een crisis van, ja van wat? bezorgd.

De dokter trad keurig op. Bij Ramsma stelde hij longontsteking vast, bij Wienbelt (die vannacht vreeselijke pijnaanvallen had en braakte, zoodat we uren met hem bezig waren) een blaasontsteking. Je ziet: het zijn geen kleinigheden die ik te cureeren heb! ik wilde het over iets anders hebben, in evenredigheid met mijn vitaliteit en lichaamskracht stijgt mijn vatbaarheid voor vernedering en mijn capaciteit tot haten. Dit is treurig. Ik vind het een terugval naar het oude. Help mij, weer tot klaarheid te komen. Laten we samen nadenken: ik voelde, toen ik die 2 sterke, knappe kerels zag, iets alsof ik een eunuch was. Die kerels: ze zitten in den zon, ze zijn bij vrouwen (de sexualiteit straalde hun de oogen uit), ze voeren oorlog, zijn gewapend, militant, weerbaar. Pruisisch militair. Daartegenover: Ramsma, ontkleed, uitgemergeld, die onderzocht wordt, Ramsma, knap, goed-Hollandsch, Frans-Zwitsersch beschaafd, diplomaat. Ik kookte. En Wienbelt: toonbeeld van pijn en narigheid, doodsbalek, terdoodveroordeeld. En Klok: weerloos en verlamd op zijn bed. En van Beek: gruwelijk mishandeld, vol stinkende wonden. Allemaal goede Nederlanders, die hier thuishooren: invalide, onvolwaardig, buiten gevecht gesteld. Daartegenover die 2 knappe, van welstand en potentie blakende beesten. Ik kookte over. Waarom, waarvan? Vernedering, een soort niet te definiëren ellende van: bezet te zijn en gevangen boven-dien ...

(Dagboekfragmenten 1940-1945.
Bronnenpublicatie van het Rijksinstituut
voor Oorlogsdocumentatie)